Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Menyhért Anna

A kilátástalanság belátása – a belátás kilátástalansága
Kertész Imre: *Sorstalanság*

„És éppen a kilátástalanság az, amit az emlékezetnek meg kell őriznie. Metaforikusan szólva minden lépés a gázkamrákhoz vezet, de egyik sem vezet be a gázkamrákba."
Reinhart Koselleck[1]

„És nem szűntek meg magyarázni a dolgokat, értelmüket »belátni« még akkor sem, amikor már gettóba zárták, összezsúfolták és deportálták őket."
Randolph L. Braham[2]

2002-ben[3] Kertész Imre kapta az irodalmi Nobel-díjat – a Svéd Akadémia a Nobel-díjak honlapján magyar nyelven is olvasható hivatalos indoklásának értelmében – „Egy írói munkásságért, amely az egyén sérülékeny tapasztalatának szószólója a történelem barbár önkényével szemben."[4] A Svéd Akadémia méltatása szerint Kertész Imre – kamaszként német koncentrációs táborokban átélt élményeit feldolgozó – írásaiban, melyek azt vizsgálják, hogyan lehet olyan korszakokban élni, amelyekben az egyén szinte teljes mértékben kiszolgáltatott a hatalomnak, Auschwitz „nem kivételes esemény", hanem a nyugati történelem része, „a végső igazság az ember lealjasodásáról a modern létben".

Kertész Imre írásaihoz nem könnyű hozzászólni. A holokauszt Magyarországon összetett, az erkölcsi parancsként értett tisztelgő elhallgatástól a homályban tartott múlt elhallgatásáig terjedő skálán található okok folytán bizonyos mértékig még mindig hallgatás övezte kényes kérdés,[5] amelynek e hallgatás következtében nincsen a mindennapokban beszélhető nyelve. Jellemző lehet erre nézve, hogy nálunk a közelmúltban sem volt a másutt a különböző holokausztfeldolgozások – Spielberg *Schindler listája* és Benigni *Az élet szép* című filmjei, Art Spiegelman *Maus* című képregénye,

Zbigniew Libera koncentrációs tábor összerakására alkalmas legókészlete – kiváltotta polémiákhoz hasonló vita. Ezeknek, valamint a holokauszt-emlékművek körüli német vitáknak az utórezgései elérnek ugyan hozzánk, de magyar feldolgozás, magyar mű kiváltotta érdemi, nem pusztán politikai szempontú vita nem volt. Talán a Nobel-díj – amelyről pedig, tiszteletet parancsoló nagysága miatt, első pillantásra úgy tűnhet, még inkább megnehezítheti a véleménynyilvánítást – hozzájárulhat ahhoz, hogy Magyarországon is nagyobb teret nyerjen a holokauszt irodalmához tartozó nyugodt hangú humántudományos diskurzus és a kérdést tárgyalni képes természetes köznyelv, amely végre nem elsősorban érzékenységek kímélése avagy nem kímélése, esetleg szándékolt sértése, tapintat és tapintatlanság, a hozzászólni jogosultság vagy nem jogosultság, szemrehányás és védekezés kategóriái mentén körvonalazható attitűdök alapján szerveződik, íródik és értelmeződik – amit Kertész Imre egyes élesebb hangot megütő esszéi, vagy a *Valaki más* című kötet bizonyos passzusaiból is hiányolhatunk.[6] A Nobel-díj irodalmi díj, ám rangjánál fogva kétségtelen, hogy politikai, kultúrpolitikai hozadéka és értelmezhetősége sem vitatható; a Nobel-díj a külföld képe rólunk, amely nem hagyható figyelmen kívül, és amelyben különösen az a tanulságos, hogy miben és miért különbözik a saját magunkról alkotott képtől.

Bibó István 1948-ban írott, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című mértékadó tanulmányában figyelmeztet arra, hogy milyen nagy szerepük van a „nyilvános erkölcsi állásfoglalásoknak" abban, hogy a társadalom egyes tagjai végig tudják gondolni a kollektív felelősség őket személyesen érintő részét.[7] A Nobel-díj gesztusértéke talán – közvetett módon – kárpótolhat azért, hogy ez a gesztus a maga idején elmaradt,[8] és kárpótolhat azóta is érzékelhető hiányáért is, a társadalmi nyilvánosság feszültségének esetleges oldódása pedig – az erkölcsi elismerés erkölcsi hozadékaként, s minden bizonnyal a Svéd Akadémia szándékaival is egybehangzóan – hozzájárulhat ahhoz, hogy mindennek releváns irodalmi, kulturális, tudományos és nyelvi hozadéka is legyen, hiszen a díjazott kiválasztása, különösen abban az esetben, ha az indoklás egyik fő szempontja életművének témája, nyilvánvalóan nagy hatást gyakorol mind az adott szerző, mind munkássága, mind pedig e téma értékelésére, kánonokban elfoglalt helyére.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Kertész Imre esetében az a talán szokatlannak mondható helyzet állhat elő, hogy ez az értékelésbeli változás, azzal párhuzamosan, hogy a gyakorlatban nyilván sok országban most ismerik meg majd nevét és könyveit, elsősorban nem is a nemzetközi, hanem a hazai fogadtatásban várható – nem lehet véletlen, hogy a Nobel-díj kapcsán megjelent méltatások és egyéb cikkek közül számos foglalkozik (elmarasztaló, védekező, ritkábban hangsúlyozottan objektivitásra törekvő hangütésben) Kertész Imre hazai ([el] nem) ismertségével[9] –, és talán magával vonhatja a magyar holokausztdiskurzus szélesebb körű kibontakozását, valamint a holokauszt irodalmának sajátos, tágabb értelemben vett paradigmaként való elfogadását is: annak tudatosítását, hogy a holokauszt a róla való írás nyelvét is meghatározza, s hogy ennek a nyelvi meghatározottságnak a hatása minden bizonnyal túllép a tematikusan körülhatárolható holokausztirodalom hatósugarán, vagyis hogy ebben az értelemben a holokauszt, azoknak a szerzőknek és elméletíróknak köszönhetően, akik Kertész Imréhez hasonlóan a holokaussztapasztalatot nyelvi tapasztalatként értik és fogalmazzák meg, a szépirodalom, a humántudományok és az általában értett kultúra területén nem pusztán téma, hanem szemlélet, elsősorban is nyelvszemlélet, s ebben az értelemben is paradigmatikus.

♦

A nyelvi vagy részben nyelvi szempontú holokausztkutatások egyfelől az áldozatok naplóit, a túlélők emlékiratait, a velük készült interjúkat vizsgálják, másfelől pedig a Harmadik Birodalom hivatalos nyelvét, a náci ideológia nyelvi megnyilvánulásait és ezeknek az egyes emberekre – nyelvükre – gyakorolt hatását. Bár a hasonló úton haladó és hasonló részeredményeket mutató elemzések – eltérő előfeltevéseik miatt – végkövetkeztetéseikben gyakran nem egyeznek meg,[10] egyes elemeik talán az ellentmondások ellenére is beilleszthetők az itt következő gondolatmenetbe.

Hannah Arendt sok vitát kiváltott könyve, az *Eichmann Jeruzsálemben*[11] ebben az összefüggésben elsősorban azért nagyon ta-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

nulságos, mert bemutatja, hogyan hatalmasodhat el a Harmadik Birodalom – egy totalitárius állam – nyelve egy saját nyelvvel, biztos kulturális háttérrel nem rendelkező egyénen, hogyan lesz ennek a nyelvnek meghatározó szerepe az egyén tetteiben, illetve hogy az egyes nyelvhasználó miképp élteti a nyelv „mögött álló", a benne megtestesülő hatalmat azáltal, ahogyan (nyelvi) szabályait elfogadja és alkalmazza. Arendt értelmezésében Eichmann, „egy szolid polgári család deklasszálódott gyermeke", akinek iskoláit sem sikerült befejeznie, mivel „egyesületek vagy szervezetek tagjaként érezte jól magát", véletlenül lépett be – egy szabadkőműves páholy helyett – 1932-ben éppen az SS-be. 1934-ben kapott munkát az SS Himmler vezette Birodalmi Vezető Biztonsági Szolgálatánál, a zsidó ügyekkel foglalkozó osztályon, s mivel leginkább a szervezéshez és a tárgyaláshoz értett, ő lett a zsidó kivándorlás, majd a deportálások logisztikusa, később fő szervezője.[12]

Arendt szerint Eichmannt enyhe beszédzavara, „a közhelyek és frázisok iránt fogékonysága, valamint a normális fogalmazásra való képtelensége" „a »nyelvi szabályozások« ideális alanyává tették".[13] Eichmann saját bevallása szerint is csak a hivatali nyelvet ismerte, Arendt pedig a tárgyalásokon úgy látta, „teljes mértékben képtelen volt akár egyetlen olyan mondatot is kiejteni, ami nem klisé volt", s „beszédre való képtelensége szorosan összefüggött a *gondolkodásra* való képtelenségével, nevezetesen azzal, hogy képtelen volt bármit is mások szemszögéből átgondolni"; „mindig az adott pillanatban érvényes szabályok és törvények szűk keretén belül gondolkodott".[14]

Arendt sokat foglalkozik a náci nyelvi szabályozás (*Sprachregelung)* sajátosságaival, csakúgy, mint Berel Lang *Act and Idea in the Nazi Genocide* című könyvében.[15] A nyelvi szabályozás – a használható és a tiltott szavakra és kifejezésekre vonatkozó szabályok a Harmadik Birodalom hivatalos irataiban és a külvilágnak szánt szövegeiben – Lang szerint egy korábban nem létező, addig nem definiált retorikai alakzatot hoz létre: a figuratív hazugságot, amelyben a hazugság nem a megszokott, morális vonatkozásában működik, vagyis esetében nem az adott beszélő hazug, hanem a kifejezés maga (persze, teszi hozzá, aki figuratív hazugsággal él, gyakran maga is hazudik).[16] Lang érvelését elsősorban a zsidók megsemmisítésére vonatkozó legfontosabb kifejezés, az Endlösung (végső megoldás)

elemzésére alapozza, de úgy véli, ekként értelmezhető majdnem minden, a nyelvi szabályozás kialakította szótárban – vagyis, Arendtre visszautalva, az Eichmann által beszélt hivatalos nyelvben – szereplő fedőkifejezés is: a Sonderbehandlung (különleges kezelés), az Aussiedlung (kitelepítés) és az Auflockerung (fellazítás, ritkítás – a gettóból való kiköltöztetés) gyilkosságot jelent valójában, az Umsiedlung (áttelepítés), az Arbeitseinsatz im Osten (keleti munkabevetés) pedig deportálást.[17] Lang kifejti, hogy az Endlösung kifejezés a hagyományos retorikákban tűnhetne iróniának, eufemizmusnak vagy oximoronnak, de mivel a totalitárius gondolkodás az iróniával járó kettős látásmódra képtelen, és mert az eufemizmusban (itt Lang példája a „meghalt" helyett gyakran használt „elaludt" fordulat) van a két szó referenciális tartományában közös elem (az adott példa esetében a mozdulatlan, öntudatlan állapot, amely az alvó esetében csak ideiglenes), valamint mivel az oximoron nem leplezi, hanem hangsúlyozza az ellentétes jelentésű tagjai közötti feszültséget, úgy tűnik, hogy a genocídium, a Harmadik Birodalom által elkövetett, korábban nem ismeretes bűnök új nyelvet, új retorikai alakzatokat igényeltek és alakítottak ki.[18] Lang figuratív hazugság-definíciója a következő: az Endlösung „kifejezés, bár denotátumával logikailag konzisztens (elvben *bármely* tettet lehet megoldásnak nevezni), valójában ellentmondásba kerül vele; absztrakt és általános, de egy konkrét, specifikus eseményt vagy tárgyat jelöl; (…) azt a célt szolgálja, hogy elterelje a figyelmet mind erről a változásról, mind pedig tárgyának egyéni aspektusairól, ily módon leplezve, mit jelent (és kísérletet téve a leplezés tényének leplezésére is)"; „egymásnak ellentmondó szó szerinti referenciákat kapcsol össze, de tagadja ezt az ellentmondást, és leplezi a tagadást".[19]

Lang úgy véli, a genocídium „a hazugságot diskurzusának elvévé emeli".[20] Ez a Harmadik Birodalomban használatos mindennapi nyelvben is kifejtette hatását,[21] tünetei többek között például a monumentalitás kifejezései, a túlzások, a hiperbolé normalizálása, az archaikus nyelv felélesztése és modern külföldi kifejezések adaptálása, egyfelől a német múlt misztikusságát, másfelől a technológiai racionalitást érzékeltetendő.[22] Jellemzők a furcsa szójátékokra és alliterációkra épülő, ködös értelmű szlogenek. („Das Leben des Führers bleibt nicht eine Wirklichkeit sondern wird

zu einer Wahrheit." – A Führer élete nem marad valóság, igazsággá válik.) Mindennek a célja és értelme Lang szerint „a nyelvet racionalizálni és a tekintélynek alárendelni, azaz a politika olyan eszközévé tenni, mely saját struktúrájába foglalja a morális erőszak – más körülmények között a hazugságot konstituáló – tulajdonságait",[23] de „a genocídium nyelve (…) felfedi a szándékot, amely a nyelvet az uralom és megtévesztés eszközévé változtatná".[24]

Arendt hasonló értelmezésében a nyelvi szabályozás – mivel már maga a fogalom is a hazugságot írta körül – valójában a hazugság szisztematizálását jelentette, és egyfajta agymosási rendszert alakított ki, amely „nem azt a célt szolgálta, hogy a megsemmisítés szakértőit vakká tegye ténykedésük természetével szemben, hanem azt kellett megakadályoznia, hogy munkájuk, illetve a gyilkosságról és hazugságról vallott régi, »normális« nézeteik közé egyenlőségjelet tegyenek".[25] Ezt a következőképpen érték el: egyfelől a Himmler kigondolta, Eichmann által „szállóigéknek" nevezett, a bíróság által pedig „üres locsogásnak" tartott frázisok és jelmondatok által (például: „Olyan csaták ezek, amelyeket a jövendő nemzedékeknek már nem kell megvívniuk."[26]), melyeknek lényege az volt, hogy mivel a megsemmisítésben résztvevők, normális emberek lévén, sajnálták áldozataikat, ezt az érzést a retorika segítségével máshová, nevezetesen saját magukra mint emberfeletti nehézségű feladatokkal küzdő hősökre irányozzák,[27] másfelől pedig azáltal, hogy a Harmadik Birodalomban Hitler szava bírt törvényerővel, a szakértők pedig szóban kiadott parancsait szabályzatokká dolgozták át,[28] ami oda vezetett, hogy a „Harmadik Birodalomban a gonosz elveszítette azt a sajátosságát, amelyről a legtöbb ember felismeri – a kísértés jegyét".[29] Arendtnek ezt, illetve a gonosz banalitásáról szóló nézetét nagyon sokan vitatják,[30] de az adott kontextusban – nem morális, hanem nyelvi, kulturális szempontból – érthető úgy is, hogy a gonosz azért nem volt a megszokott, a „normálisan", az eltérésben felismerhető, mert ily módon a törvény képében jelentkezett (és, bár az ebből levonható következtetések az itt tárgyaltakhoz képest túl messzire vezetnének, hozzátehetjük, a más képében jelentkezés tulajdonképpen nem áll távol a gonosz hagyományos természetétől).

Arendt ezzel magyarázza, hogy Eichmannból, egy – a fentiek értelmében – korlátolt, beszédzavaros, narrációs képességekkel

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

nem bíró, vagyis saját történetek megalkotására képtelen, ellenben dicsekvésre hajlamos, de a dolgokat más kontextusba áthelyezni, vagyis elvonatkoztatni nem képes személyből hogyan lesz tömeggyilkos: „Eichmann személyében éppen az a nyugtalanító, hogy olyan volt, mint sokan mások, s e sok ember nem perverz, nem is szadista, hanem borzasztóan és elborzasztóan normális volt. (…) ez a normalitás sokkal szörnyűségesebb volt, mint az összes borzalom együttvéve, hiszen azt implikálta (…), hogy az efféle új típusú bűnöző, aki aztán valóban hostis generis humanis, olyan feltételek között cselekedett, amelyek szinte lehetetlenné tették számára, hogy rémtettei tudatosulhassanak benne."[31] „Eichmann nem volt sem Jago, sem Macbeth, és mi sem állt távolabb szándékaitól, mint hogy III. Richarddal szóljon: »Úgy döntöttem, hogy gazember leszek.« (…) A puszta gondolattalanság – ami semmiképp sem azonos az ostobasággal – rendelte őt arra, hogy korának egyik legnagyobb bűnöse legyen."[32]

Kertész Imre *A kudarc* című regényében, éppen III. Richard kapcsán, valamint Semprun *A nagy utazás*ának Ilse Kochot, a buchenwaldi táborparancsnok feleségét kéjenc gyilkosnak, vagyis egyéni, különleges gonosztevőnek beállító képével vitatkozva hasonló álláspontot képviselt:

> „III. Richard fogadalmat tesz rá, hogy gazember lesz; egy totalitárius rendszer tömeggyilkosai azonban a közjóra esküsznek fel."[33]

Hóhér és áldozat viszonyának *A kudarc*ban kirajzolódó példázatos elmélete értelmében áldozat és hóhér ugyanannak a mechanizmusnak a két oldala; a két oldal között azonban nincsen éles határ: esetleges, hogy ki mivé válik. A gonosz megfoghatóságának és ábrázolhatóságának – vagyis irodalmi, nyelvi közvetíthetőségének – kérdése lesz így a regényíró számára a legfontosabb, hiszen ha a holokausztot létrehozó kultúrában a gonosz nem egyedi, véres gyilkosként jelentkezik, kilép „a vér, a kéj és a démon"[34] paradigmájából; kötelességtudó állampolgár, aki „ügybuzgalomból" öl,[35] akkor a legfontosabb kérdés az, hogy ez az új paradigma milyen új nyelven, milyen új irodalmi paradigmában közvetíthető.

Hannah Arendt kemény ítélete szerint a nyolcvanmilliós német társadalom ugyanolyan eszközökkel hazudott magának, mint

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Eichmann.[36] Az önámítás, a tények elől való rejtőzés, a tudás nem-tudomásul-vétele pedig értelmezhetők nyelvi jelenségekként is, és párhuzamba hozhatók a zsidó áldozatok sokak által hasonlónak tartott, önámításként is érthető, a felfoghatatlanhoz lépésről lépésre hozzászokó, a kilátástalanságban is belátást tanúsító magatartásához, amelyről a *Sorstalanság* is beszél.

♦

A *Sorstalanság* végén a Buchenwaldból hazatért főhős beszédmódja, gondolkodása megváltozik, nyelvi kompetenciája megnő: képessé válik önálló, értékelő, kontextualizáló gondolatmenetek létrehozására, saját tetteinek és helyzetének értelmezésére, saját magának a világban való elhelyezésére. Ez az önmegfogalmazási képesség abban a beszélgetésben válik láthatóvá, amelyben az otthoni idős szomszédoknak próbálja elmondani, mit is ért lépéseken:

> „Mindenki lépett, amíg csak léphetett: én is megtettem a magam lépéseit, és nem csupán a birkenaui sorban, hanem már itthon. Léptem apámmal, és léptem anyámmal, léptem Annamáriával, és léptem – s mindközt tán a legnehezebbet – a nagyobbik nővérrel. Most már meg tudnám mondani néki, mit jelent az, hogy „zsidó": semmit, nékem s eredetileg legalább semmit, míg csak el nem kezdődnek a lépések. Semmi sem igaz, nincs más vér és nincs egyéb, csak… akadtam el, de jutott hirtelen az újságíró szava az eszembe: csak adott helyzetek vannak és bennük levő újabb adottságok. Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig – és sehogy se értettem, hogy is nem fér fejükbe: most már valamit kezdenem kell vele, valahová oda-, valamihez hozzá kell illesztenem, most már elvégre nem érhetem be annyival, hogy tévedés volt, vakeset, afféle kisiklás, vagy hogy meg sem történt, netalántán. (…) Azért így is értésükre adtam: sosem kezdhetünk új életet, mindig csak a régit folytathatjuk. Én léptem, és nem más, s kijelentettem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsületes voltam. Az egyetlen folt, mondhatnám szépséghiba, az egyetlen esetlegesség,

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

amit netán a szememre vethetnek, az, hogy most itt beszélgetünk – de hát erről nem én tehetek. Azt akarják, hogy ez az egész becsület és valamennyi előző lépésem mind-mind az értelmét veszítse? Miért ez a hirtelen pálfordulat, miért ez az ellenszegülés, miért, hogy nem akarják belátni: ha sors van, akkor nem lehetséges a szabadság; ha viszont – folytattam magam is egyre meglepettebben, egyre jobban belémelegedve –, ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, azazhogy – álltam meg, de csak lélegzetvételnyi szünetre –, azazhogy akkor mi magunk vagyunk a sors – jöttem rá egyszerre, de oly világossággal e pillanatban, mint ez ideig még soha. Kissé sajnálom is, hogy csak ővelük, s nem értelmesebb, hogy úgy mondjam, méltóbb ellenfelekkel állok szemben. De hát ők voltak itt most, ők vannak – e percben legalább így rémlett szinte – mindenütt, s mindenesetre ők voltak ott akkor is, amikor apámat búcsúztattuk. Ők is megtették a maguk lépéseit. Ők is előre tudtak, ők is előre láttak mindent, ők is úgy búcsúztak apámtól, mintha már temettük volna, és később is csak azon kaptak össze, hogy helyiérdekű villamoson vagy inkább autóbusszal menjek-e Auschwitzba… de itt már nemcsak Steiner bácsi, hanem még az öreg Fleischmann is fölugrott. Azért most is iparkodott visszatartani, de már nem tudta. – Hogyan? – ripakodott rám paprikavörös arccal, és öklével a mellére csapva: – Még talán mi vagyunk a bűnösök, mi, az áldozatok?! – s próbáltam néki elmagyarázni: nem bűn, csak be kéne látni, szerényen, egyszerűen, épp csupán az értelem miatt, a becsület kedvéért, hogy így mondjam."[37]

Ez a jelenet, mivel az egész regénybeli történetet visszamenőleg újraolvassa, számos, a regény értelmezésében kulcsfontosságú problémát felvet, amelyek segítségével a *Sorstalanság* holokausztképére is fény derülhet. Köves Gyurka a lépéseket említi, s szignifikánsnak látszik, hogy a regény legelső értelmezői közül többen is felfigyeltek a lépések fogalmának fontosságára és összetettségére, de végül – mintegy annak mintájára, ahogy a fenti részletben Steiner és Fleischmann a múlt és a jövő elválaszthatóságát képzelik[38] – kiragadták a fogalmat regénybeli kontextusából, eltekintettek a jelenetbeli beszélgetőpartnerek reakciójából is körvonalazható potenciális társadalmi implikációitól, a fogalom értelme-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

zésének kulcsa pedig a teleologikus meghatározottság, a cél – a túlélés, a pozitív jövő – felé apránkénti közeledés mint tudatos magatartás, az élet értékének minden körülmények között való megmaradásában való hit lett.[39]

Pedig a lépések képzetéhez hagyományosan tapadó céltudatosság, a valahova tartás helyett Köves Gyurka sokkal inkább arról beszél, hogy az ember akkor is felelős a lépéseiért, illetve akkor is a sorsa rajzolódik ki bennük és általuk, ha éppen akkor pontosan nem is tudja, hova vezetnek, vagy ha úgy lép, hogy nem is tudja, lépett, s hogy akkor is korábbi lépéseit folytatja, ha inkább megfeledkezni szeretne róluk. A regény során Köves lépései elsősorban az alkalmazkodás és a tanulás nem reflektált lépései, ahogy fokozatosan hozzászokik a számára pillanatnyilag adott életfeltételekhez.[40] A „fokozatosság elvét" Köves az ezt megelőző, az újságíróval folytatott beszélgetésben fejti ki, a regényre a fenti beszélgetést megelőzően jellemző modalitásban:

> „…s próbáltam neki elmagyarázni, mennyire más dolog például megérkezni egy, ha nem is éppen fényűző, de egészében elfogadható, tiszta, takaros állomásra, ahol csak lassacskán, időrendben, fokonként világosodik meg előttünk minden. Mire egy fokozaton túl vagyunk, magunk mögött tudjuk, máris jön a következő. Mire aztán mindent megtudunk, már meg is értettünk mindent. S mialatt mindent megért, ezenközben nem marad tétlen az ember: máris végzi az új dolgát, él, cselekszik, mozog, teljesíti minden újabb fok minden újabb követelményét. Ha viszont nem volna ez az időrend, s az egész ismeret mindjárt egyszerre, ott a helyszínen zúdulna ránk, meglehet, azt el sem bírná tán se koponyánk, sem a szívünk…"[41]

Ez a részlet megvilágíthatja, miként vezetheti félre olvasóját a könyv a lépések interpretációjának tekintetében, miként keltheti azt a látszatot, hogy azok – a regény első megjelenésének idején domináns értelmezői paradigma[42] olvasási stratégiáival harmonizálva – a fokozatossággal együtt a célorientált, tudatos magatartás elemei. Az okfejtés abszurd iróniáját ugyanis az adja, hogy úgy tűnik, mintha az időbeli és megértésbeli fokozatosság az áldozat túlélését szolgálná, de az valójában nem az élethez, hanem a halálhoz vezető úthoz való alkalmazkodást könnyíti meg, a minden-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

kori pillanatnyi túlélést – és ez nem fér össze a céllal bírás klasszikus képzetével. Az áldozat együttműködése, a fokozatosságban rejlő könnyebbségre való ráhagyatkozása kooperáció, részvétel saját, kiszámított adagokban kapott meggyilkolásában, hiszen a náci rezsim deportálásszakértői ezt a fokozatosságot – vagyis a hazugságot – éppen a megsemmisítési mechanizmus sikerességének, a deportáltak ellenállása megtörésének érdekében alkalmazták, illetve, tágabb összefüggésben, a deportálásokkal kapcsolatos társadalmi ellenállás fokozatos leépítése, az előzetes hozzászoktatás céljából, ami, általános értelemben, Németországban már az 1935-ös nürnbergi faji törvényekkel, Magyarországon az első zsidótörvény 1938-as elfogadásával; konkrétan pedig a különböző európai országokban a deportálásokat megelőző utolsó fázist jelentő sárga csillag (Magyarországon az 1944. március 30-i miniszterelnöki rendeletben történt) bevezetésével megkezdődött.[43]

Köves Gyurka okfejtését követően beszélgetőpartnere, az újságíró gesztusából-reakciójából úgy tűnik, valamit megértett abból, hogy a volt fogoly gondolkodását – identitását – hogyan befolyásolta a koncentrációs tábor, s hogy a beszélgetés ilyen fordulata tulajdonképpen mindkettőjük számára válasznak tekinthető:

> „S mivel hallgatott, hozzátettem még: – Így kell hát körülbelül elképzelni. – Ő meg erre, ugyanúgy, mint előbb, csak cigaretta helyett, amit időközben eldobott már, ezúttal az arcát tartva mind a két kezében, s talán ettől még tompább, még fojtottabb hangon azt mondta: – Nem, nem lehet elképzelni –, s részemről ezt be is láttam. Gondoltam is: akkor hát, úgy látszik, ezért mondanak helyette inkább poklot, bizonyára."[44]

Egyrészt válasz ez Kövesnek az allegorizációra vonatkozó értelmezési problémájára, arra, hogy nem érti, miért nevezi az újságíró pokolnak a koncentrációs tábort.[45] Ez a probléma már a beszélgetés kezdetén is felmerül jelzés szintjén, hiszen az újságíró szófordulata idézőjelbe kerül a szövegben, ahhoz hasonlóan, ahogy a regény első fejezeteiben is nagyon sok zárójelbe tett, vagyis Köves által idézett – nem sajátnak tartott – kifejezéssel, félmondattal találkozunk:

> „Kérdezte: – Németországból jössz, fiam? – Igen. – Koncentrációs táborból-e? – Természetesen. – Melyikből?

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

> A buchenwaldiból. – Igen, hallotta már hírét, tudja, az is »a náci pokolnak volt egyik bugyra« – így mondta."[46]

– s az „elképzelés" aktusának megoszthatatlanságába torkollik, illetve azáltal magyarázódik: az újságíró kérdésére („Nem pokolnak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábort?") a hasonlíthatóság, az allegorizáció lehetetlenségét belátva maga válaszol: „Nem, nem lehet elképzelni".

Másrészt válasz az újságíró előző kérdésére is, amely a regény olvasóját – szinte minden értelmezőjét – a leginkább foglalkoztatja: miért mondja Köves Gyurka mindenre azt, hogy „természetesen"?

> „Sok borzalmon kellett-e keresztülmenned? –, s azt feleltem, attól függ, mit tart borzalomnak. Bizonyára – mondta erre, némiképpen feszélyezettnek látszó arccal – sokat kellett nélkülöznöm, éheznem, és valószínűleg vertek is talán, s mondtam neki: természetesen. – Miért mondod, édes fiam – kiáltott arra fel, de már-már úgy néztem, a türelmét vesztve –, mindenre azt, hogy »természetesen«, és mindig olyasmire, ami pedig egyáltalán nem az?! – Mondtam: koncentrációs táborban ez természetes. – Igen, igen – így ő –, ott igen, de… – s itt elakadt, habozott kissé – de… nohát, de maga a koncentrációs tábor nem természetes! – bukkant végre a megfelelő szóra mintegy, s nem is feleltem néki semmit, mivel kezdtem lassan belátni: egy s más dologról sosem vitázhatunk, úgy látszik, idegenekkel, tudatlanokkal, bizonyos értelemben véve gyerekekkel, hogy így mondjam."[47]

Az újságíró a könyv olvasóját testesíti meg, aki megszokott nyelvére próbálja fordítani, „elképzelni", metaforizálni, hasonlítani, történetekbe építeni azt, amit hall/olvas, ennek lehetőségét azonban Köves/a könyv rendre értetlenül visszautasítja, megtagadja. A megoszthatóság ezen bevett módozatainak csődje viszont azt a kérdést veti fel, hogy hogyan viszonyulhat mindehhez az, aki a holokausztnak nem volt részese, aki nem volt szemtanú, vagyis: hogyan olvashatja az utókor a holokausztot vagy annak irodalmát, ha a hagyományos viszonyulási – olvasási – módok nem működőképesek többé? Az, hogy az újságíró megoldását – cikket szeretne írni Köves Gyurival együttműködve[48] – a könyv jó szándékúnak,

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

de nem kielégítőnek ítéli, azt sugallja, az olvasótól ennél többet, valami mást vár el, mégpedig, úgy tűnik, legalábbis a részletben található elidegenítő zárójelezések nagy számából, abból, hogy eszerint Köves Gyurka elsősorban a fogalmazással nincs megelégedve, illetve abból, hogy az egyet nem értés a „természetesség" értelmezésében összpontosul, a változásnak a nyelvben kellene bekövetkeznie: a holokauszt túlélőjével való beszélgetés, a holokauszt ilyetén közvet(ít)ett tapasztalata a holokausztról való beszéd nyelvét is át kell hogy formálja ahhoz, hogy a holokauszt tapasztalata szemtanú és nem szemtanú számára egyaránt megfogalmazható és hozzáférhető legyen, s hogy beláthassuk: a koncentrációs tábor, a holokauszt, mivel megtörtént, a 20. század számára a maga természetellenességében – sajnos – a történelem részeként természetes.

Az értelmezés, mely úgy véli, hogy a regény a nyelv segítségével, pontosabban elsősorban nyelvi tapasztalatként kísérli meg megértetni olvasójával a holokauszt, vagy tágabban értve a totalitárius hatalom működési – pusztítási – mechanizmusait, és mely egyrészt a *Sorstalanság*ot kommentáló egyes Kertész-interjúkban bukkan fel, másrészt egyre nagyobb hangsúlyt kap az utóbbi évek recepciójában is,[49] magában rejti annak gondolatát, hogy a holokauszt ilyen tekintetben nyelvi paradigma is. Egy interjúban Kertész Imre – közvetlenül azután, hogy beszélgetőpartnere azt kérdezte tőle, van-e személyes alapja annak, hogy a főhős a regény végén honvágyat érez a tábor után, és hogy erre azt felelte: „Nem tudok erről beszélni" – azt mondja:

> „Ez a regény talán a nyelvről szól. Arról, hogy nyelvileg hogyan viszonyulunk vagy viszonyultunk a totalitárius gépezethez. (…) a lágerélet csak irodalmi szövegként képzelhető el. Egyszerűen nem lehet elgondolni ennek a valóságát."[50]

Ez a megnyilvánulás színre viszi a *Gályanapló*ban és egyes Kertész-esszékben is megfogalmazott,[51] illetve a *Sorstalanság* fentebb idézett részletében bemutatott nézetet a holokauszt szépirodalmi, esztétikai közvetíthetőségéről és annak kizárólagosságáról, vagyis, a fenti összefüggésben, arról, hogy a holokauszt elsősorban nyelvileg közvetíthető, mert egyrészt mind az „áldozatok", mind a „hóhérok" oldalán nyelvi mechanizmusaiban érhető (legalább rész-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

ben) tetten, másrészt mert – éppen ezért – az utókor számára is elsősorban nyelvi, kulturális tapasztalatként érthető. Ez az elgondolás a holokauszt-szakirodalom egyik irányzatában[52] is domináns: a holokausztirodalmat – naplókat, emlékiratokat, szemtanúk vallomásait feldolgozó filmeket, videofelvételeket, dokumentumregényeket, emlékműveket, illetve a másodlagos holokausztirodalmat (olyan szerzőket, például Sylvia Platht, akik műveikben, képzeletben azonosultak a holokauszt áldozataival) – kutató James E. Young például úgy tartja, hogy a holokauszt az értelmezhetetlen, hasonlíthatatlan egyediből trópussá, sőt archetípussá vált,[53] és az emlékezetben való megmaradása egyetlen esélyének irodalmi-kulturális reprezentációit látja.[54] Hayden White[55] pedig, a már itt is említett Berel Langgal vitatkozva, aki szerint a népirtást témául választó szépirodalmi művek híjával vannak a holokaustho mint tárgyhoz elvárásszerűen hozzátartozó krónikási hitelességnek és autentikusságnak, ellenben a képletes nyelv és a szerző személye révén feleslegesen hozzáadnak valamit az igaz, történelmi tényekhez, úgy véli, Lang érvelése nemcsak a szépirodalomra, hanem akár „az elbeszélő történelem minden fajtájára, azaz minden olyan kísérletre vonatkozhatna, amely a holokausztot történetként kívánja bemutatni".[56] Ezzel pedig – Barthes-nak az „írni" ige a modernizmusban a cselekvő és a szenvedő viszony közötti, mediális jellegéből kiinduló intranzitív írás fogalmára (amelyet egyébként Lang ellenkező előjelű következtetéseihez használ) támaszkodva – White szembeállítja azt a koncepcióját, amelynek értelmében figyelembe kell vennünk azt is, hogy a történelemről alkotott elképzeléseink is megváltoztak, és hogy az intranzitív írás, a medialitás, az írás alanyának az írással egy időben történő létrejöttéről szóló elképzelése teheti lehetővé, hogy a sajátosan 20. századi tapasztalatokat, amelyek a korábbi reprezentációs módozatokban megfoghatatlannak tűnnek, írásba foglalhassuk. Molnár Gábor Tamás *Sorstalanság*-tanulmánya ehhez hasonlóan értelmezi a szöveg, az elbeszélő én és a holokauszt viszonyát: „A szöveg ugyanis nem szólhat Auschwitzról, hiszen az elbeszélő szubjektum visszavonulásával éppen Auschwitzot szólaltatja meg. Így a regény leginkább az Auschwitzról (és Auschwitzcal) való beszéd lehetőségéről »szól«."[57]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

♦

A *Sorstalanság*, ahhoz hasonlóan, ahogy Hannah Arendt ezt Eichmannról írva teszi, nyelvi tapasztalatként,[58] a főszereplő nyelvváltozásának fázisaiban tárja elénk a totalitárius hatalomnak az emberi viselkedésre gyakorolt hatását, azt, hogy a Köves Gyurka által emlegetett lépések hogyan vezethetnek egészen Auschwitzig. A regény már idézett, a „fokozatosság elvét" kifejtő részletében az iróniát is számításba vevő olvasó azt láthatja, hogy Köves Gyurka saját szempontjaként érti a másik, *az ő megsemmisítésére törekvő másik* szempontját. A fiú szempontvesztése a regény során fokozatosan megy végbe, első jelentős – az olvasó szemében riasztó mértéket elérő – előfordulása az a jelenet, amelyben a birkeneaui tábori „orvos szemével" látja magát és a többi foglyot. A perspektívaváltás itt azonban még csupán pillanatnyi és explicite reflektált, noha, ellentétben az olvasóval, a fiú sem helyzetének kilátástalanságát, sem az orvossal való azonosulásának groteszkségét nem látja:

> „Az emberek áradata szakadatlan folyamban hömpölygött, szorult szűkebb mederbe, gyorsult föl, majd ágazott az orvos előtt ketté. (…) Minden mozgott, minden működött, mindenki a helyén, s végezte a magáét, pontosan, derűsen, olajozottan. (…) Az orvos munkáján is hamar kiigazodtam. Öregember érkezett – világos: másik oldal. Fiatalabb – ide, hozzánk. Egy másik, hasas, mindamellett keményen kihúzva magát: mindhiába – de nem, az orvos mégis erre küldte, s nem voltam egész elégedett, mivel magam részéről inkább éltesnek találtam kissé. (…) Így, az orvos szemével voltam kénytelen meglátni azt is, hogy mennyi köztük az öreg vagy egyéb okból hasznavehetetlen ember."[59]

Köves Gyurka azonban már ezt megelőzőleg is túl sok mindent „lát be", talál „természetesnek", attól kezdve, hogy apját elviszik munkaszolgálatra. A regény elején még más viszonyban van a belátással: az első fejezetben még nem tekint mindent magától értetődőnek, hangsúlyozza a különbséget saját szempontja és másoké

között, illetve mintegy a szöveg sajátos függőbeszéd-technikájára reflektálva – a szövegből kitekintve – jelzi, honnan származnak ily módon közvetített információi:

> „Apám soká bajlódott a két szürke vaslakat zárjaival, már-már az volt az érzésem, szándékosan. A kulcsokat utána mostohaanyámnak adta oda, mivel őneki többé már nem lesz szüksége rá. *Onnan tudom, mert mondta.*"[60]

Az információk implikációit azonban – ebben a példában azt, hogy a kifejezés az apa halálának valószínűségére utalhat – nem mindig érti meg. Nem érti például az apa és a mostohaanya közötti, felvillanásokban jelzett konfliktusokat, nem látja, hogy az apja elrejti nem megalapozatlan félelmét attól, hogy távollétében elveszti feleségét (mire a fiú hazatér, mostohaanyja férjhez is ment Sütő úrhoz). Nem tudja még a mögöttes jelentéseket, a szituációk érzelmi-szexuális komponenseit olvasni: amikor például a második fejezetben Sütő úr, aki az apa távozása után üzletüket a korlátozó rendelkezések miatt névleg vezeti, élelmiszert hoz a mostohaanyának, a nő azért kérdi Gyuritól, mit szól ehhez, mert érzékeli Sütő úr – a szövegben már korábban is jelzett[61] – udvarlási szándékát, amit viszont a fiú nem lát.[62] Éppen abban az életkorban van, amikor azt tanulja, milyen másodlagos jelentéseket, allegorikus narratívákat társítanak egy adott társdalomban általában az emberek – fizikai, érzelmi – tapasztalataikhoz, mások viselkedéséhez. Így jön rá például arra, hogy egy csók – az Annamáriával, a szomszédlánnyal a bombatámadás alatt véletlenül megesett csók – többletjelentéssel bír, a lány által aktualizált bevett értelmezés szerint szerelmi viszony jele:

> „Később, beszélgetés alatt, egy és más érdekességet is megtudtam tőle rám vonatkozó gondolataiból: elmondta, nem képzelte volna, hogy »egyszer még mást is jelenthetek« neki, mint pusztán csak »jó barátot«. (…) Eltűnődött kissé, mennyire furcsa ez, s azt is mondta: – Úgy látszik, így kellett történnie. – Különös, már-már szigorú kifejezése volt az arcának, s nem is vitattam a nézetét, habár inkább értettem egyet azzal, amit tegnap mondott, hogy a bomba volt az oka. De persze semmit se tudhatok, s úgy láttam, őneki így jobban tetszett."[63]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Noha Köves Gyurka a történet elején még nem rendelkezik tapasztalatokkal a szociális érintkezés terén, annak tudatában van, hogy van, amit nem tud, és ezért különbséget tud tenni társadalmi elvárás és saját vélemény között, illetve látja az elváráshoz való igazodásának mértékét:

> „Mostohaanyám nem válaszolt, de hallottam valamit, s amikor felpillantottam, láttam is, mit: sírt. Megint igen kínos volt, igyekeztem csak a tányéromba nézni. Mégis észrevettem apám mozdulatát, amint a keze után nyúlt. Egy perc múlva azt hallottam, hogy nagy csendben vannak, s mikor vigyázva megint rájuk tekintettem, kéz a kézben ültek, és erősen nézték egymást, olyan módon, mint egy férfi meg egy nő. Ezt sohasem szerettem, s most is feszélyezett. Pedig hát alapjában egész természetes a dolog, azt hiszem. Mégse szeretem. Nem tudom, miért. Mindjárt könnyebb volt, amikor újra beszélgetni kezdtek."[64]

Ezt éppen a „természetes" szó használatában érzékelteti a szöveg: ami más számára természetes, a fiú számára nem feltétlenül az. A „természetes" szó ebben a fejezetben még egyszer fordul elő, s ez a két előfordulás már előrevetíti későbbi fejezetekbeli jelentését: a második esetből jól látható, hogy a fiút körülvevő emberek mások – nem meggyőzésként tálalt, vagyis egyetértést nem nyíltan elváró – meggyőzésére használják:

> „Mostohaanyám már az előbb szólt róluk: csak a legszűkebb család jön – így mondta. S apám valamilyen mozdulatára hozzátette: – De hiszen el akarnak búcsúzni tőled. Ez csak természetes!"[65]

Köves Gyurka korlátozott distanciateremtő képessége még akkor is megmarad, amikor már túl sok új információ éri, ekkor is látja még saját értelmezőképességének határát: ezt a szöveg az idézőjelek használatával, a szólamok elválasztásával, saját és nem saját beszéd határának folyamatos fenntartásával jelzi. Ebből a szempontból kiemelten fontos az első fejezetben az apát búcsúztató családi vacsora, illetve az ott zajló – önáltató – beszélgetések a háborúban várható esélyekről és a „közös zsidó sorsról". Itt a fiú, az apa viselkedéséből útmutatást nyerve, már az előbb mostohaanyjától

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

látott módon, a társadalmi szabályok – színjáték – részeként használja a „természetesen" szót. A fejezet előkészíti a „természetesen" szóhoz (és az itt még nem előforduló, de később szaporodó rokon értelmű kifejezések: „persze", „beláttam", „csakugyan", „magától értetődően", „igen természetesen") a későbbiekben fűződő beszélői attitűdöt: ez az az útravaló, amit a fiú otthonról a koncentrációs táborba magával vihet:

> „Utolsónak mostohaanyám legidősebb bátyja, Lajos bácsi érkezett. Ő valami igen fontos tisztséget tölt be a családunkban, bár egész pontosan meghatározni nem tudnám, milyet. Mindjárt négyszemközt kívánt beszélni apámmal. Az volt a megfigyelésem, hogy apámat idegesíti ez, s bár igen tapintatos formában, de azon van, hogy hamar végezzen vele. Akkor meg váratlanul engemet vett munkába. Azt mondta, hogy szeretne velem »elbeszélgetni egy kicsit«. Magával cipelt a szobának egy elhagyatott sarkába, s odaállított egy szekrényhez, szembe magával. Azzal kezdte, hogy mint tudom, apám holnap »elhagy bennünket«. Mondtam, hogy tudom. Akkor azt akarta hallani, fog-e hiányozni számomra a jelenléte. Azt válaszoltam, mialatt kissé idegesített a kérdése, hogy: – Természetesen. – S mert ezt kevésnek találtam valahogyan, rögtön meg is toldottam még: – Nagyon. – Amire egy ideig csak hosszasan bólogatott, panaszos arckifejezéssel."[66]

A második fejezetnek már az elején látható, hogy az apa távozása – a biztos nyelvi minta elvesztése, a fiú világának felborulása – óta eltelt két hónapban Köves Gyurka elvesztette a nyelvére való reflektálás képességét, szólama a narráció függő beszédében sokszor majdnem teljes mértékben alárendelődik másokénak. A következő részletben például a mostohaanyától hallott szavak a fiú véleményeként jelentkeznek: a fiú először a mostohaanya érzéseiről szól – az egyes szám első személyű elbeszélő egy harmadik személyű szereplőről mond véleményt –, illetve ennek előzményeiről, majd észrevehető a változás: a harmadik mondatban a két szólam egybefolyik. Itt a beszéd tulajdonképpeni tárgya már maga az elbeszélő, azonban nem az „én azt mondom, hogy ő mint mond rólam" fajtájú idézéstechnikát, hanem a közvetettséget a harmadik személynek az előző pozícióban való meghagyása révén eltün-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

tető „én magamról beszélek" szerkezetet, egyfajta önmagára vonatkoztatott idézetet látunk, miközben az elhangzó szavak forrása nyilvánvalóan a harmadik személy:

> „De mostohaanyám legfőképp az igazolványnak örült. Addig ugyanis, valahányszor csak valami útra keltem, mindig igen aggodalmaskodott, miképpen igazolnám magam, ha netán úgy hozná a szükség. Most viszont már nincs miért nyugtalankodnia, hisz az igazolvány tanúsítja rólam, hogy nem a magam kedvére élek, hanem hadiszükségű hasznot hajtok a gyáriparban, s ez már egész másfajta elbírálás alá esik, természetesen. A családnak is ugyanez véleménye."[67]

A problémát tetézi, hogy a mostohaanya szólama sem saját vagy reflektált, hiszen a kérdéssel kapcsolatos közvélekedést tartalmazza és közvetíti a fiú felé. Az a beszédmód, amelyet tehát ebben a világban a felnőttektől meg lehet tanulni, a nem reflektált, a nem gondolkodó, az idegent és a sajátot egybemosó önámítás beszéde.[68] Kertész Imre *A száműzött nyelv* című esszéjében a következőképpen emlékezik erre:

> „Gyerekkoromra egy sajátos élmény nyomta rá bélyegét, amelytől igen sokat szenvedtem, de amelyet egyáltalán nem értettem és sehogyan sem tudtam megragadni, tetten érni, megnevezni. Az volt az érzésem, hogy valamilyen általános, nagy hazugság résztvevője vagyok, de hogy ez a hazugság az igazság, s csak az én bűnöm, hogy hazugságnak érzem. Nem tudhattam, hogy ez az élmény nyelvi jellegű, s valójában öntudatlan tiltakozás az engem körülvevő társadalom, a harmincas évek Budapestje pro- és prefasiszta társadalmának sugallata ellen, amely a rám leselkedő veszedelmet normális sorsként akarta elfogadtatni velem."[69]

Ez a „nagy hazugság" – az asszimilálódáshoz asszimilálódott magyar zsidóságnak a törvényességhez, vagy ennek hiányában annak látszatához ragaszkodó, korábbi életstratégiáin nem változtató magatartása, az adott életfeltételeket előző önértelmező történeteihez igazító szemlélete – a regény nyelvében a szólamok egybeolvadásában jelenik meg, tartalmát pedig a Vili bácsi és Lajos bácsi által mondottakból láthatjuk. A Vili bácsi és Lajos

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

bácsi véleményéből idézőjelbe került fordulatok a fiú által közéjük illesztett logikai kapcsolóelemek nélkül is elegendők egyrészt a nemzetközi alkukról szóló, a halogató magatartást bennfentességgel kérkedve alátámasztó elmélet összerakásához: „bizalmas forrásból"; „abszolút hiteleseknek"; „gyökeres fordulat várható a helyzetünkben"; „titkos tárgyalások"; „a németek és a szövetséges hatalmak közt, semleges közvetítéssel"; „ma már maguk is felismerték reménytelen helyzetüket a frontokon"; „Budapest zsidósága"; „kapóra jöttünk"; „előnyöket csikarjanak ki bőrünkön a szövetségesektől"; „fontos tényezőt"; „a világ közvéleményének"; „megrázták"; „a nagy játszmának, amelyben mi egy elképesztő arányú nemzetközi zsarolási manőver eszközei vagyunk tulajdonképpen"; „színfalak mögött történik"; „látványos blöffnek"; „az események kibontakoznak";[70] másrészt pedig annak megértéséhez, hogy Lajos bácsi a konkrét helyzetet a zsidó nép évszázados szenvedéséhez kapcsoló általános vélekedés képviselője, ezért sugallja Köves Gyurinak azt, hogy a felnőttség a közös sorsban, a közös szenvedésben való részesülésként értelmezendő: „a gondtalan, boldog gyermekéveknek"; „rajtunk fogja tartani a szemét"; „mi a gond és mi a lemondás"; „felnőtt módján"; „évezredek óta tartó szakadatlan üldöztetés"; „belenyugvással és áldozatos türelemmel kell fogadniok"; „erőnk és képességeink szerint"; „mély érzelmekkel és komoly felelősségtudattal".[71] Nem lehet véletlen, hogy, a második fejezetben először, a folyamatos nagy nyomás hatására éppen ebben az összefüggésben fordul elő a „beláttam" kifejezés:

> „Akkor még Lajos bácsi félrehívott, s pár komolyabb szót is váltott velem: a többi közt intett, ne feledjem, hogy a munkahelyen nem csupán magamat, hanem a »zsidók egész közösségét« is képviselem, s hogy így miattuk is vigyáznom kell a magaviseletemre, mivel ebből most már őrájuk, mindőjükre nézve vonnak le ítéletet. Csakugyan, erre nem is gondoltam volna. De hát beláttam, persze igaza lehet."[72]

Ezt megelőzően Köves Gyurka fokozatos nyelv- és identitásvesztése egy ponton torpan meg: amikor – érzelmi megrázkódtatás hatására – elgondolkodik a szomszéd „nagyobbik nővér" által mondottakon. A lány ugyanis aktualizálja, mindennapi kitaszí-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

tottságélményeikre vonatkoztatja a másoktól hallott közösségi identitást alkotó narratívát a zsidók szenvedéstörténetéről, s ennek hatására Köves Gyurka előtt felvillan, hogy miképp érintheti őt magát ez a narratíva, illetve hogy milyen következményekkel járhat a közös narratívának való ellenállása. Az már korábban is kiderült – például az apa–mostohaanya–Sütő úr hármas búcsúzásnál tanúsított viselkedésének kommentálásakor, vagy a Lajos bácsival való beszélgetés esetében, amikor is a test olvasása egyfajta útmutató volt számára a szituáció olvasásához, egyet nem értésének nem tudatos kifejezéséhez („S most ujjaival, amiket külső oldalukon szőrcsomók, a belsőn pedig könnyű nyirok lepett, az államnál fogva fölemelte az arcomat, és halk, kissé remegő hangon így szólt: – Apád nagy útra készül. Imádkoztál érte?"[73]) –, hogy a fiú fogékony a test jelzéseire: a történet elején érzékeli őket, de még nem társítja hozzájuk konvencionális értelmezésüket, ellentétben a regény végével, amikorra ezt az érzelmi intelligenciát[74] részben már képes viselkedésébe beépíteni: a regény végén a Zeitzban megismert, és mint kiderül, odaveszett Citrom Bandi nővérének szomorúságára már a társadalmilag megszokott módon reagál, s ennek megfelelően értelmezi a nővér és az anyja között zajló, gesztusokból álló párbeszédet is – ami nem feltétlenül pozitív értelmű változás.[75]

Ebben a jelenetben – a házbeli nagyobbik nővér által elmondott, nyilvánvalóan a már említett közvélekedésen alapuló narratíva szerint a zsidók közös sorsának, közös szenvedésének alapja, hogy különböznek másoktól, a fiú pedig erre, a péknél már korábban megértett, a zsidóüldözésekkel kapcsolatos kognitív disszonanciát oldó emberi reakciókra[76] hivatkozva, a mások általi meghatározottságnak, a „különbség" külső jelének, a sárga csillagnak, valamint az „elcserélt gyerek" toposzának és a „koldus és királyfi" történetének példái révén az esetlegesség fontosságát veti fel – a nővér kétségbeesése arra hívja fel a fiú figyelmét, hogy a kérdés, amiben ellentmond neki valamilyen, de számára nem érthető módon lényegesebb annál, amilyennek gondolta – ezért is térhet vissza rá a regényvégi önértelmező beszédében. A nővér ugyanis interpretálja – az olvasó számára ily módon téve explicitté –, fogalmi nyelvre fordítja a fiú megérzésekből kinőtt ellenvéleményét:

> „…hogyha a magunk tulajdonságának semmi része benne, akkor mindez csak puszta véletlenség, s hogyha ő más is lehetne, mint akinek lenni kényszerül, akkor »az egésznek semmi értelme«, s hogy ez oly gondolat, amit őszerinte »nem lehet elviselni«."[77]

A szöveg ezen – és számos más – ponton összetett módon üzen az olvasónak, folyamatosan felhívja a figyelmét arra, hogy a történet résztvevőihez képest utólagos perspektívával, utólagos kulturális többlettudással rendelkezik.[78] Ennek egyik legfontosabb eszköze a narráció kvázi-jelenidejűsége, az eseményeknek az emlékezésben bekövetkező újra jelenidejűvé tétele, egészen az utolsó fejezetig, a hazatérésig, ahol az elbeszélés múlt idejűvé válik. Másrészt a harmadik és negyedik fejezetben, a téglagyári fogság, a vonatút és az Auschwitzba való megérkezés során az elbeszélő gyermeki, naiv perspektívája folyamatosan ütközik az olvasóéval, aki minden pillanatban érzékeli, hogy Köves Gyurka a vele történtekből nem a megfelelő – nem az önvédelmét szolgáló – következtetéseket vonja le: a téglagyárba tartó menetből megszökhetne, de „becsületből" nem teszi,[79] az események egymásutániságában képtelen a lényegeset a lényegtelen elé helyezni,[80] s bár a helyzetek sokszor szinte fekete komédiába hajlók (ilyen például az, ahogyan a fiú azt a párbeszédet félreérti, amelyben a vonatban levő deportáltakat szólítja fel a magyar határon egy csendőr arra, hogy adják át neki értékeiket, mondván „Ahová ti mentek […] ott többé már nem lesz szükségetek értékekre. S ami még nálunk volna, azt a németek amúgy is elveszik majd tőlünk, biztosított. – Akkor már […] miért ne inkább magyar kézbe jusson? […] Hiszen ti is magyarok vagytok végeredményben",[81] amire valaki, vízért cserében, hajlandó is lenne, de az üzlet végül meghiúsul), az olvasó, sejtve, vagy többedik olvasásnál tudva, mi fog történni, egyre inkább kétségbeesik, hiszen azt látja, hogy noha a fiú már érti, hogy koncentrációs táborban fogoly, hozzáállásán ez hosszú ideig mit sem módosít:

> „Mindenesetre új dologba legelsőbben mindenütt, még egy koncentrációs táborban is jó szándékkal fogunk – én legalább így tapasztaltam: egyelőre elegendő jó rabbá válnom, a jövendő majd azután meghozza a többit – nagyjában-egészében ez volt a felfogásom, erre alapoztam az életvitelemet…"[82]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Köves Gyurka a koncentrációs táborban (5–8. fejezet) mindent elfogad, mindent belát, mindenkit megért, attól kezdve, hogy az emberek között válogató, őket életre vagy halálra besoroló orvosnak, az őt megborotválónak,[83] vagy a munkáját felügyelő, őt a megrokkanásig hajszoló szadista katonának[84] miért van igaza, odáig, hogy a sebében nyüzsgő tetvek belőle táplálkozása létjogosult, emberi, sőt, a férgek életigenlése az övénél helyénvalóbb.[85] Belátja, hogy korábbi barátja nem segíthet rajta,[86] s azt is, hogy jótevőjét, a buchenwaldi ápolót, aki külön adag élelmiszert hord neki, egy másik fogoly jogosan elveheti tőle.[87] Miközben eljut odáig, hogy mások szempontjából megérti saját totális kifosztását, és ennek fázisait nem tekinti agressziónak, lassan kiderül, hogy otthonról hozott tudása nem alkalmas arra, hogy a koncentrációs tábort értelmezze. Az egyetlen, amit az otthonról hozottakból hasznosítani tud: a mások szempontjával azonosuló belátás, az elfogadás, a természetesnek találás, az újabb feltételekhez való fokozatos igazodás képessége.

Köves Gyurka a kiszolgáltatottság és a halál felé vezető lépcsőfokokat mind természetesnek tartja, azt viszont már nem, hogy a végső kimerültséget, amikor már lemondott az életről, túléli: furcsállja, hogy koncentrációs táborban ez is megtörténhet. Ezt követően változik meg a gondolkodása: már nem gyanútlan többé, hanem óvatos, nem hamarkodja el ítéleteit, nem hisz saját magának, résen van: a kórházban a citromot és a tojást lépésről lépésre azonosítja, meggyőződik róla, hogy amit lát, ténylegesen megfelel-e annak, ami korábbi tudása alapján egy tojás vagy egy citrom valóságát jelenti:

> „…s egyszerre csak sárga holmit láttam köztük megvillanni, valahonnan kés, Pjetyka segítségével egy fémbögre is került, érces csurranás – s ha nem hittem el szememnek, az orrom kétségbevonhatatlanul tanúsíthatta most, hogy a tárgy, amit az imént láttam, citrom volt, nincs vita, valóban."[88]

> „…más alkalommal fölfigyelnem a könnyű, sajátságos koccanásra, a hirtelen fölerősödő sistergésre, amit meg – kapta rajta máris újra elforduló, de a hüledezéstől még soká szinte káprázó szemem – sárga bélletű s fehér körletű tárgy okozott: tojás."[89]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Ez az azonosítási folyamat éppen a fordítottja a regény elején működtetett gyanútlan, elhamarkodott ítéletalkotásának, amilyen például a korbács botnak nézése volt:

> „De sokuk kezében láttam még ezenfölül botot is, amolyan kampós, rendes sétapálcát, s ez meglepett kissé, hisz végtére mind hibátlan járású, láthatóan java erőben levő férfiak voltak. Hanem aztán jobban, közelebbről is szemügyre vehettem ezt a tárgyat. Arra lettem ugyanis figyelmes, hogy egyikük, előttem s nékem félig háttal, egyszerre vízszintesen a csípője mögé vitte, s ott a két végénél fogva, unottnak tetsző mozdulattal hajlítgatni kezdte. A sorral együtt mind közelebb értem hozzá. S akkor láttam csak, hogy nem fából van, hanem bőrből, s nem bot, hanem korbács."[90]

Úgy tűnik tehát, a *Sorstalanság* bizonyos tekintetben kifejezetten hagyományos nevelődési regény:[91] Köves Gyurka ugyanis megtanul valamit: azt, hogy az egyik dologban – világban – szerzett jártasság, tapasztalat nem alkalmazható módosítás nélkül egy másikra. A folytonosság, amelyre élete korábban épült, felborul, s egy másfajta folytonosság lép a helyébe, amely egymást nem természetesen követő, egymásból nem következő, okozatiság nélküli, de reflexióval és az előzetes elvárásokban való állandó kétkedéssel kísért lépések egymásutánjából áll.

♦

A vázolt folyamat ismeretében mégsem annyira meglepő a Fleischmann és Steiner bácsival folyatott beszélgetésben bekövetkező változás, mint amilyennek első pillantásra tűnt. A változás által az olvasó és a főszereplő nézőpontja közötti különbség is új minőséget nyer, a többlet a másik oldalra billen át: mindeddig az olvasó „tudott többet". A regény folyamán az olvasó egészen az utolsó fejezetig a történeti tudást, annak többletinformációkkal bíró nézőpontját képviseli, tulajdonképpen maga válik a főszereplő tudatlanságával, felkészületlenségével, jelenidejűségével ütköztetett folytonossággá, a történelmi emlékezetté. Az olvasóból kü-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

lönféle érzelmi reakciókat – sajnálatot, együttérzést, majd pedig bűntudatot, szégyen- és felelősségérzetet – váltanak ki Köves Gyurka élményei, teljes felkészületlensége, naiv jófiúsága és ezzel semmilyen módon nem összeegyeztethető totális kifosztottsága.

Ez elsősorban a könyv sajátos narrációs megoldásának[92] köszönhető, amelynek hatására az olvasó fel tudja mérni, mi volt az emlékezetben felidézettek újdonsága, ismeretlensége, idegensége a maguk idején. Ez az eljárás szokatlan és egyedi, hiszen ha emlékezünk valamire, az emlékezet struktúrájából adódóan már nem tudjuk benne élesen, egy-egy felidézhető inger, benyomás erején túlmenően elkülöníteni az egykori újat, mivel az egykori tapasztalatot addigra már beépítettük, énképünk részévé tettük, és így visszatekintő perspektívánkat, önértelmezésünket és erre épülő élettörténetünket egyaránt meghatározza. Itt viszont az emlékező úgy emlékezik, úgy idézi fel a vele történteket, hogy bár az események következtében változik, tapasztalataikat magába építi, mégis azt a hatást kelti, hogy felidézett énje a felidézés aktusában újra a múltbeli jelenbe kerülhet, a felidéző felidézettként szerzett tapasztalatai nélkül, fiktíven visszahozott múltbeli jelenként mutatható be, anélkül, hogy a jelenbeli, emlékező távlatot, az emlékezés minőségét befolyásolná. A jelenből láttatott múltbeli idegenség, az emlék kvázi-emlék volta adja a könyv kíméletlenségét, teremti meg az emlékező önmagával szemben tanúsított kegyetlenségének lehetőségét. Az emlékező nem tapintatos saját magával szemben, megteszi azt, amire kevés – ráadásul bevallottan önéletrajzi vonatkozású – regény narrátora képes: nem jó színben tünteti fel felidézett önmagát, nem szépít. Kertész többi regényének is jellegzetes megoldása ez, esendő *A kudarc* és a *Kaddis*… főhőse-narrátora is.[93]

Összehasonlításképpen: Esterházy Péter *Javított kiadás* című könyvének apja ügynökmúltjáról váratlanul tudomást szerző beszélője az emlékező feltárásnak egészen más módozatát választja: a „megtudási"-feldolgozási folyamat színre vitt újraírásai által ezt a fajta szembesülést elkerüli, a visszatekintés perspektívájából, utólag keres magyarázatot, s az első, bevezető, érzelmek által uralni engedett részt leszámítva nem hagyja magát – felidézett énjét – „csupaszon", nem ruházza fel az olvasót a történelem szemével. Így az olvasónak nem lesz szégyenérzete, s csak sejtheti, hogy valójában az emlékezőnek van, hiszen az erről nem beszél: tapintatos

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

magával és olvasójával is: nem hozza explicit formában az olvasó tudomására érzékelhető bűntudatát amiatt, hogy úgy érzi, valamiről valamikor tudnia kellett volna, de nem tudott.

Kertész beszélője nem tapintatos, sem magával, sem pedig olvasójával: Köves Gyuriból hiányzik ez az önkritikus, bűntudatra, önámításra hajlamosító szégyenérzet; a vele történteket „természetesen" fogadó viselkedése az emlékező „tudnom kellett volna" reakciója helyett az olvasónak a szereplő iránt tanúsított „tudnia kellett volna" reakcióját, egyfajta „drukkolást" vált ki. (Érdekes megnyilvánulása ennek Heller Ágnes saját életére, tapasztalataira is vonatkozó vallomása arról, hogy a *Sorstalanság* olvasásakor, mikor Köves Gyuri a téglagyár felé tart, legszívesebben menekülésre biztatná, hiszen ő maga hasonló helyzetben elmenekült.[94]) A „drukkolás" hiábavalóságának láttán, vagyis a kalandos–hősies–megmeneküléses második világháborús irodalmi-filmes feldolgozások sémáihoz szokott olvasói elvárások és az ezeken edződött olvasási stratégiák csalatkozásának kényszerű belátását követően az áldozat tudatlansága miatti szégyenérzetről immár egyértelműen kiderül, hogy az nem az elbeszélőt, hanem az olvasót terheli: a történteket megengedő kultúrát és történelmet megtestesítő olvasót. Kertész Imre egy interjúban így fogalmaz: „…szégyen volna egy olyan regényt írni Auschwitzról, amely nem bántja az olvasót."[95]

Ezért lehet a lépéseket értelmező beszélgetés a regénynek az a pillanata, amikor a megírás ideje, az emlékezés jelene találkozhat a történettel, az emlékezetben jelenlevővel. A sajátos nevelődési regény itt ér a nevelődés nem várt, az előzményekből nem következő csúcspontjához, a főhős egyfajta – *A kudarc*ban is viszontlátható – hirtelen megvilágosodása révén. A humanista nevelődési regény lehetetlenségének korábbi sokoldalú érzékeltetése, groteszk kifacsarása (például a felidézett szókincs és referenciatartománya közötti éles ellentétéből származó törés: a deportálásra úgy készül Köves Gyurka, mint új életre, a németországi munkától „rendezettséget, elfoglaltságot, új benyomásokat, némi tréfát" vár, s reméli, „világot is láthat",[96] az Auschwitzba megérkezéskor sajnálja, hogy a sok várakozás miatt nem tud örülni,[97] a szadista munkafelügyelőt tanítómesterként láttatja,[98] s a teljes leépülését közvetlenül megelőző apatikus állapotot a béke és a nyugalom megtalálásának[99] nevezi) itt hirtelen átcsap az ellenkezőjébe, és ez va-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

lamilyen módon könnyít is az olvasó korábbi, többlettudása okozta kínjain, enyhíti a keserű komédiát, amelynek olvasása közben arra várunk, mikor ébred már rá a főszereplő is helyzetére, hiszen rajta kívül mindenki látja, mi történik vele. Ez a késleltetés azonban nem öncélú, az olvasó számára sem funkciótlan, bár sokáig – éppen a kívüllevőség, a többlettudás tudata miatt – akként érzékelhető. Az olvasó számára is kockán forog valami, nevezetesen saját, a holokausztot értelmező nyelvszemlélete, amelyről abban a pillanatban derülhet ki, hogy nem működőképes tovább, amikor Köves Gyurka megérti, hogy a lépések az ő lépései voltak. Így találkozhat egymással a regény végén főszereplő és olvasó, újrakezdve mintegy az olvasást, az előző alkalom tanulságaival gazdagabban: hiszen Köves Gyurka története éppen azt mutatja meg, hogy új helyzetekben új attitűdökre, új normákra van – lett volna – szükség, és ez az új helyzet – az író, az olvasó és általában az európai kultúra számára – az Auschwitz utániság, a holokauszttapasztalat közvetlen vagy közvetett megfogalmazásával való küszködés, az Auschwitz ismeretében bekövetkezhető nevelődés helyzete.

A könyvbeli utolsó beszélgetést követő elmélkedésben Köves Gyurka hangneme megváltozik. Honvágyat érez a koncentrációs tábor után, s erre az érzelemre reflektálni is képes, mégpedig éppen az oly sokat emlegetett „természetesség" – első alkalommal történő – értelmezése révén:

„nincs oly képtelenség, amit ne élnénk át természetesen."[100]

Azt fontolgatja, nem a „borzalmakról", hanem „a koncentrációs táborok boldogságáról" kellene beszélnie az embereknek – vagyis a holokauszt tapasztalatának közvetítését veszi tervbe.

A narrátor itt már inkább íróként, az irodalmi nyelv tudatos használójaként lép elénk, pontosabban az irodalmi nyelv – mely a narrátor szólamában a könyvben végig jelen volt, hiszen a könyv során az emlékező ezen beszél: választékos szavakat használ, s olyan fogalmakkal operál, amelyekről nyilvánvaló, hogy a felidézett alak ilyen biztonsággal nem kezelhetné őket, sőt néha úgy látszik, nincs is tudomása róluk – itt dominánssá válik, a főszereplő saját nyelvévé. A korábban jellemző irónia helyett itt pátosszal találkozunk, mintha a narrátor a nyelvre, célra – és önmagára – találás pillanatát ezáltal örökítené meg. A korábbi irónia alak és hang ütkö-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

zésében jött létre, ahogy a narrátor íróként, felidéző énként, első olvasóként ironikusan olvasta felidézett nyelvtelen énjét, s az olvasót ennek az ütközésnek a végigkísérésére késztette, megfosztva ezzel az egységes alak és hang megképzésének és az így létrehozott beszélővel való azonosulásnak a lehetőségétől.

Felidéző hang és felidézett alak ezen ütköztetett kettőssége mintha arról is árulkodna, hogy ha a regény szerint a holokauszt tapasztalata csak nyelvileg érthető meg, akkor ennek a megértésnek a közvetítése csakis az irodalom korábban is használatos nyelvén, abba beépülve történhet. Az ugyanis, amit Köves Gyurka tapasztal, éppen azért nem hozzáférhető a számára, mert nem rendelkezik az ehhez szükséges nyelvvel. Tapasztalatainak nyelve – nyelvtelensége – így az irodalmi nyelvvel szemben érzékelhető korlátozottságként, mint csak irodalmi nyelven elbeszélhető hiány jelenik meg a regényben. Ha tehát azt firtatjuk, milyen választ ad a *Sorstalanság* a holokauszt nyelvével kapcsolatos kérdésekre, azt mondhatjuk, nyelvi értelemben vett folytonosságot feltételez holokauszt előtti és utáni között. Az ugyanis, hogy a holokauszt tapasztalata holokauszt előtti nyelven nem megosztható, csak egy olyan nyelven mondható el, amely abban a törésben keletkezik, amelyben a holokauszt előtti nyelv színre viszi saját alkalmatlanságát.

Ez a folytonosság ugyanakkor maga is különbözik a holokauszt előttitől, mert a holokauszt – a totalitárius diktatúra – olyan nyelvi paradigmát hoz létre, amely az álcázás, az agymosás, a morális értelemben vett és trópusként, nyelvi összetevőként is működő hazugság, az ellenállás fokozatos felszámolása, a hozzászoktatás, valamint az erőszak intézményesítésének eszközeivel eléri, hogy nyelve az egyént beszippantsa, s hogy ideológiáját az őt ezáltal tápláló egyén sajátjaként ismerje fel. A holokauszt nyelve sajátként tünteti fel az idegent, és így megfosztja az egyént identitása létrehozásának, a közösséget pedig a tagjai számára érvényes narratívák kiépítésének lehetőségétől. Hannah Arendt könyvében Eichmann élete végéig foglya maradt a hazugság nyelvének, még a kivégzése előtti pillanatokban is csak az adott helyzetben groteszk hatású közhelyeket képes mondani.[101] De ha a totalitárius diktatúra kétosztatú rendszerének tettese nem is változhatott, az áldozat igen: a *Sorstalanság* ezért nem negatív végkicsengésű. Köves Gyurka túléli a koncentrációs tábort, azoknak az embereknek a segít-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

ségével, akik nem alkalmazzák az általa addigra már természetesnek vett sémákat, hazatérve pedig értelmezi a korábban reflektálatlanul használt frázisokat (például az „új élet kezdésének" lehetetlenségéről beszélve[102]). A könyv szerint tehát létezik a nyelvi hatóerőnek való ellenállás, amit Köves Gyurka makacsságnak nevez,[103] és aminek példáján megtanulhatja, hogy szükség van előfeltevéseinek folyamatos megkérdőjelezésére. De hasonlóképpen vélekedik Arendt is: „…a terror körülményei között ugyan a legtöbb ember beilleszkedik, *de néhányan azért mégsem*. [Az Endlösung] valóban a legtöbb országban »megtörténhetett«, *de azért mégsem történt meg mindenütt*."[104] A *Sorstalanság* a reményt az önreflexió és a kétely képességében leli meg, azt sugallva, hogy a holokauszt utáni nyelv már nem naiv, nem gyanútlan, hanem kétkedésre, sőt fenntartásokra, gyanakvásra, bizalmatlanságra épül, hiszen a megszakítottság, a törés tapasztalata az uralkodó benne: az újraértelmezés, a belátás viszonylagossága belátásának és a kilátástalanság emléke megőrzésének kényszere. A *Sorstalanság* ennek értelmében egy új, köztes területet keres, ahol személytelen és személyes keresztezhető, felidéző és felidézett én egymáshoz képesti idegensége színre vihető, a tét pedig egy olyan saját, személyes nyelv megtalálása, amelyről beszélője tudja, hogy nem hagyatkozhat rá, mert tudatában van egyidejű idegenségének és személytelenségének. Ezek a sajátosságok nem állnak messze azoktól, amelyeket a 20. század második felének európai irodalmára általánosságban jellemzőnek mondanak, s az, hogy éppen ezek az adott korszak irodalmának jellemző vonásai, nyilvánvalóan a holokauszt következménye is. Úgy tűnik, a holokauszt ebben a formában, a törés nyelvi tapasztalatában, nem pedig pusztán tematikusan épült be a 20. század második felének gondolkodásába, amely ennek révén tartja fenn a holokauszt – sajátnak tekintett – idegenségét mint kulturális határtapasztalatot. Ebben az összefüggésben Kertész Imre azon, Adornót parafrazeáló vélekedése, mely szerint „Auschwitz után már csakis Auschwitzról lehet verset írni",[105] módosítható: nem Auschwitzról – mint témáról –, hanem csakis Auschwitzcal – mint kulturális tapasztalattal – együtt lehet csak írni.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

JEGYZETEK

1 Reinhart KOSELLECK: *Az emlékezet diszkontinuitása*. Ford. SCHEIN Gábor. 2000, 1999/11. 3–9. Itt: 6.

2 Randolph L. BRAHAM: *A magyar Holocaust*. Budapest–Wilmington: Gondolat–Blackburn International Incorporation, 1988. I. 85.

3 Ezt a tanulmányt 2003-ban írtam. Kertész Imre ma (2008-ban) az egyik legismertebb és legelismertebb magyar író, itthon és külföldön egyaránt. Írásom bevezető részének szövegén mégsem változtattam, mert irodalomtörténeti szempontból fontosnak gondolom azt, ahogyan a Nobel-díj odaítélése utáni pillanatot a holokausztról való beszéd problematikájának fényében, valamint aktuális irodalompolitikai vonatkozásaival együtt rögzíti.

4 http://www.nobel.se/literature/laureates/2002/press-h.html

5 HELLER Ágnes *Lehet-e verset írni a Holocaust után?* című írásában vizsgálja a holokausztot körülvevő „négyféle csönd"-et: az „értelmetlenség", az „iszonyat", a „szégyen" és a „bűntudat" csöndjét. In: Uő: *Az idegen*. New York–Bp.–Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 1997. 81.

6 Ehhez lásd: *Irodalmi kvartett. Kertész Imre* Valaki más *című könyvéről beszélget* ANGYALOSI Gergely, BÁN Zoltán András, NÉMETH Gábor és RADNÓTI Sándor. Beszélő, 1997/6. 104–108.; és SZIRÁK Péter: *Kertész Imre*. Pozsony: Kalligram, 2003. 174–209. Kertész egyes esszéi egyébként is sok tekintetben ellentmondanak regényeinek, például a nyelvszemlélet terén is: felmerülhet a kérdés, miért jellemzi így halált az a szerző, aki, mint látni fogjuk, regényeiben – és más esszéiben is – elsősorban a holokauszt az allegorizációnak, metaforizációnak való ellenállását jeleníti meg, illetve a tömeggyilkosságnak a holokausztban bekövetkező intézményes voltáról beszél: „Habár, még aki 14 éves korában látta a halál szakadatlanul fortyogó, rotyogó gépezetét, őrjöngve habzsoló ábrázatát Auschwitzban…" KERTÉSZ Imre: *A fölösleges értelmiségi*. In: Uő: *A száműzött nyelv*. Bp.: Magvető, 2001. 192.

7 „A magyarországi zsidóüldözések számonkérése és jóvátétele első pillanattól kezdve nem tisztázott és nem őszinte feltételek mellett folyt. (…) De a mennyiségi aránytalanságtól eltekintve is a zsidók szenvedése, sérelmei és igazságkeresése irtózatos mértékben több és más volt, mint minden egyéb, és egyáltalán nem illett bele abba a számonkérésbe, melyet a magyar nem-

zet a maga megtévedt vezetői és tagjai ellen indított. Mert a zsidók ügyében a személyes bűnösökön kívül szüntelenül jelenvaló probléma volt egyrészt az emberi méltóság megalázásának a sokkal nagyobb foka, másrészt az a *középosztályi* vezetésű *egész* magyar társadalom, mely azon túl, hogy maga is a fasizmus áldozata és rokkantja, még mielőtt azzá lett volna, a zsidókat külön a sorsukra hagyta. Mégis a zsidók ügye lehetőleg keveset emlegetődött külön, hanem beleolvasztódott a fasizmus felszámolásának az egyetemes akcióiba, mintha a zsidók csak egy fajtája lennének a fasizmus rengeteg egyébféle áldozatának, mintha az ő szenvedésük csak esete lenne sok másféle, de egyenértékű szenvedésnek. Így óhajtotta ezt az egész hivatalos közélet (…). Ilyen körülmények között elmaradt az, hogy az országot politikailag és szellemileg képviselni hivatottak komoly hitellel és példamutatással, az egész országra vonatkoztatva felvetették volna a zsidóüldözésekért való önvizsgálat, magábaszállás és felelősségvállalás kérdéseit; ami állásfoglalás történt, nagyobbrészt a *mások* bűneiről beszélt (…). Sokan talán naiv dolognak tartják, hogy ilyen jelentőséget tulajdonítok a zsidóüldözésekért való országos felelősségvállalás elmaradásának, s azt képzelem, hogy ilyen ellentéteken szavak és nyilatkozatok sokat segítenek. (…) Azonban általános erkölcsi állásfoglalásoknak, elvi mértékek és szempontok leszögezésének igenis döntő részük van abban, hogy bármiféle értékelő, mérlegelő, számonkérő eljárás kapcsán az egyesekben olyan értékelő magatartások alakulnak ki, melyek a formai eljárás állásfoglalásaival *párhuzamosak*, azokat *értik* és *végiggondolják*." BIBÓ István *Összegyűjtött munkái 2*. Sajtó alá rendezte KEMÉNY István és SÁRKÖZI Mátyás, Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982. 482–483.

8 Gyurgyák János a következőket írja az 1945 utáni helyzetről: „Ezt a mély *bizalmi válságot* csak kibeszéléssel lehetett volna valamennyire oldani, de a feltételek a tisztázásra és a lelki felszabadulásra (…) nem voltak adottak. Így maradt, mint egyetlen lehetőség, az elfojtás, a társadalmi amnézia, amely egyébként pontosan megfelelt a kommunista párt elvárásainak is. Erre a tisztázásra (…) Bibó István tanulmányán kívül komoly kísérlet sem történt." GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp.: Osiris, 2001. 594.

9 Ez a szempont felmerül például a következő írásokban: BOJTÁR Endre: *Téli utazás Sziszüphoszszal*. Magyar Narancs, 2002. dec. 19. 60–62.; BALOGH Endre: *Mementó* (www.terasz.hu); az Élet és Irodalom 2002/42. számában (NÁDAS Péter, SÁNDOR

Iván, KORNIS Mihály, VÁSÁRHELYI Mária) és a 168 Óra 2002/42. számában (DALOS György, ESTERHÁZY Péter, SPIRÓ György, SZILÁGYI Ákos, LÉNER Péter) Kertészről szóló egyes írások és interjúk; *Irodalmi lecke*. MARGÓCSY Istvánnal a Nobel-díjas Kertész Imréről beszélget BALOGH Endre. Szépirodalmi Figyelő, 2002/5.; RADNÓTI Sándor: *Utószó – a Nobel-díj után*. In: *Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*. Szerk. SCHEIBNER Tamás–SZŰCS Zoltán Gábor, Bp.: L'Harmattan, 2002. 211–217.; VÁRI György: *Buchenwald fölött az ég. Kertész Imre köszöntése*. Magyar Narancs, 2002/42. 26–30.

10 Arendt és Lang például hasonló nyelvi vizsgálódásokból egészen más következtetésekre jut a gonosz természetére, illetve a zsidó tanácsok felelősségére nézve. Arendtnek a gonosz banalitásáról szóló, sok vitát kiváltott elméletével szemben a náci genocídium morálfilozófiai vonatkozásait vizsgáló Lang (Arendtnek egy ponton igazat adva) úgy véli, hogy bár a gonosz megjelenésében, megnyilatkozásiban lehet banális, ám a genocídium a gonosz szándékos, tudatos választásának és öncélú akarásának következménye. A zsidó tanácsokkal kapcsolatban Arendt nagyon élesen felveti vezetőik személyes felelősségének kérdését, megkérdőjelezi a németekkel való együttműködésük szükségességét, mondván, sokkal nagyobb esélye volt a túlélésre azoknak, akik a vezetők javaslatait semmibe vették, míg Lang könyvének *A döntés: nem dönteni* című fejezetében arról beszél, hogy a 20. századra a korábbi közösségi énképzetet felváltó individuális énfogalom következménye az, hogy a zsidó tanácsok vezetői annak érdekében követtek el mindent, hogy közösségüknek (legalább) egyes tagjai megmeneküljenek. Arendtről és Langról is lásd: BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Bp.: Osiris, 1995. 160–204., 181–182. Arendt és Gerschom Scholem híres vitáját, levélváltását magyarul lásd: Szombat, 1994/4. 15–19. Az Arendt-könyv magyar megjelenését – eredeti megjelenése után még húsz évvel is – jelentékeny vita követte, pontosan az említett két pont körül kibontakozva: BŐHM Ágnes: *A holokauszt tabutémái*. Élet és Irodalom, 2001/20.; MESÉS Péter: *Arendtről, Eichmannról, tényekről*. ÉS, 2001/29.; KARSAI László: *Arendt, Eichmann és a történelmi tények*. ÉS, 2001/31.; BŐHM Ágnes: *A holokauszt tabutémái*. ÉS, 2001/32.; MOLNÁR Judit: *Arendt és a Magyar Zsidó Tanács*, ÉS, 2001/32.; MESÉS Péter: *Arendtről, még egyszer*. ÉS, 2001/34. Lásd még: ERDÉLYI

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Ágnes: *Az akarat csele. Hannah Arendt*: Eichmann Jeruzsálemben. Holmi, 2002/1. 117–126.

11 Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Ford. MESÉS Péter, Bp.: Osiris, 2000.

12 Uo. 44., 41., 45., 57.

13 Uo. 103.

14 Uo. 61–62., 181.

15 Berel LANG: *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1990.

16 Uo. 92.

17 Vö.: LANG: i. m. 92., ARENDT: i. m. 102.

18 LANG: i. m. 89., 92., 96.

19 Uo. 91., 92.

20 Uo. 100.

21 Uo. 96.

22 Uo. 97.

23 Uo. 96.

24 Uo. 99.

25 ARENDT: i. m. 103.

26 Uo. 123.

27 Uo. 214.

28 Uo. 172.

29 Uo. 173.

30 Kifejezetten a kísértés kapcsán lásd: HELLER Ágnes: *Elmélkedések Arendtről, avagy a gonosztevőről és a gonoszról*, a gonosz kapcsán: VAJDA Mihály: *A rabszolgamorál gondolattalansága, avagy hogyan működik a totális rendszer?* Ex Symposion, 1999/26–27. http://www.exsymposion.hu/cikk/716/0

31 ARENDT: i. m. 304.

32 Uo. 315.

33 KERTÉSZ Imre: *A kudarc*. Bp.: Magvető, 2000. 53.

34 Uo.

35 Uo. 59.

36 ARENDT: i. m. 65.

37 KERTÉSZ Imre: *Sorstalanság*. Bp.: Magvető, 2002. 328–331.

38 „(…) némi csend után az öreg Fleischmann egyszerre ezt a kérdést intézte hozzám: – És a jövőre nézve mik a terveid? – Meglepődtem kissé, s mondtam neki: erre nemigen gondoltam még. Akkor a másik öreg is megmozdult, és felém hajolt a székén. A denevér is fölemelkedett megint, s a karom helyett ezúttal a térdemre ereszkedett rá. – Mindenekelőtt is – így szólt – el kell felejtened a borzalmakat. – Kérdeztem, egyre meglepettebben: – Miért? – Azért – válaszolta ő –, hogy élni tudjál –, s Fleischmann bácsi bólintott, és hozzátette: – Szabadon élni –, amire meg a másik öreg bólintott, és tette hozzá: – Ilyen teherrel nem kezdhetünk új életet –, s ebben némelyest igaza is volt, elismertem. Csak hát nem egész értettem, mint kívánhatnak olyat, ami lehetetlen, s meg is jegyeztem, hogy ami megtörtént, az megtörtént, s hogy végre is nem parancsolhatok az emlékezetemnek. Új életet – vélekedtem – akkor kezdhetnék csak, ha újra megszületnék, vagy ha valami bántalom, betegség vagy efféle érné az elmémet,

amit remélhetően tán csak nem kívánnak nékem." Uo. 325–326.

39 „(…) a regény egyik fő gondolata: a lépések. A lépések, amelyek valahogy átsegítették az egészen. Mindig csak egy lépés – csak még egy, reggeltől estéig, meg másnapig. Hogy ne az elérhetetlenre gondoljon, csak a következő lépésre – így, valahogy így lehetett – esetleg – túlélni az egészet. Szabály? Nem. Csak az egyéni fölismerés, valami kapaszkodó ez a »lépés«, a minimum, amit mindig, még és még meg kell tenni." SINKA ERZSÉBET: *Rémszürke napok. Kertész Imre*: Sorstalanság. Élet és Irodalom, 1975/28. 10.; „Tiltakozik az ellen, hogy áldozatnak tekintsék, az önálló lépések fontosságát hangsúlyozza ismerősei »és akkor *jött* október 15«-szerű személytelen emlékezésmódjával szemben. Sorsát nem hajlandó puszta véletlennek tekinteni, de eleve elrendeltetettségét, sorsszerűségét is tagadja, innen a cím is. (…) Ezzel, a puszta áldozatlét tagadásával, az önállóság, az aktivitás fontosságára való ráébredéssel válik felnőtté – egyéniséggé – a hős, s ezzel zárul a regény is." LENKEI Júlia: *Kertész Imre*: Sorstalanság. Kritika, 1975/8. 30.

40 Szirák Péter részletesen elemzi Köves identitásváltozását és a fokozatosságnak ebben betöltött szerepét Kertész Imréről szóló monográfiájában. SZIRÁK Péter: i. m.

41 *Sorstalanság*. 316–317.

42 Ehhez lásd MOLNÁR Gábor Tamás (*Fikcióalkotás és történelemszemlélet. Kertész Imre:* Sorstalanság. Alföld, 1996/8. 57–71.) és SZIRÁK Péter (*Kertész Imre*. i. m.) áttekintését a *Sorstalanság* kortárs recepciójáról, valamint Szirák fejtegetését annak hátteréről, hogy a regény „megelőzte korát". (Uo. 10.)

43 Ehhez lásd Bibó István már említett tanulmányát, különösen *A magyar társadalom erkölcsi csődjének okai* című fejezetet a magyar társadalomnak a zsidóüldözésekhez való fokozatos hozzászokásáról. BIBÓ István: i. m. 406–410.; valamint: GYURGYÁK János: i. m. 135–188.

44 *Sorstalanság*. 318.

45 „Nem akarnál, fiacskám, beszámolni az élményeidről? – Elcsodálkoztam kissé, és azt feleltem, hogy roppant sok érdekeset nemigen tudnék mondani néki. Akkor mosolygott kicsikét, és azt mondta: – Nem nekem: a világnak. – Amire, míg jobban csodálkozva, tudakoltam tőle: – De hát miről? – A lágerek pokláról – válaszolta ő, melyre én azt jegyeztem meg, hogy erről meg egyáltalában semmit se mondhatok, mivel a pokolt nem ismerem, és még csak elképzelni se tudnám. De ő kijelentette, ez csak afféle hasonlat: – Nem pokol-

nak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábort? – és azt feleltem, sarkammal közben néhány karikát írva lábam alá a porba, hogy ezt mindenki a maga módja és kedve szerint képzelheti el, hogy az én részemről azonban mindenesetre csak a koncentrációs tábort tudom elképzelni, mivel ezt valamennyire ismerem, a pokolt viszont nem." Uo. 315–316.

46 Uo. 313.

47 Uo. 314–315.

48 „De jelen pillanatban, így tartotta, nem is ez a legfontosabb, hanem »a még vérző sebek begyógyítása és a bűnösök megbüntetése«. Mindenekelőtt is azonban »meg kell mozgatni a közvéleményt«, eloszlatni a »fásultságot, közönyt, sőt kételyt«. A közhelyek itt mit sem érnek, az okok, az igazság feltárására van, őszerinte, szükség, bármily »fájdalmas megpróbáltatás« is szembenéznünk vele. Az én szavaimban »sok eredetiséget«, egészükben a kor megnyilvánulását, az idők – ha jól értettem – valami »szomorú bélyegét« látja, ami »új, egyéni szín a tényanyagok fárasztó áradatában« – így mondta, és a véleményemet kérdezte. Megjegyeztem, hogy elsőbben is a magam ügyét kéne elintéznem, de félreérthetett, úgy látszik, mert azt mondta: – Nem. Ez már nemcsak a te ügyed többé. Mindnyájunké, a világé –, s mondtam neki, igen, de hát most már ideje volna hazamennem; akkor »elnézésemet« kérte. (…) A véle való beszélgetést magam is kellemesnek, pihentetőnek, s őt magát is rokonszenvesnek és jóakaratúnak találtam. Még megvártam, míg alakja elvész a járókelők forgatagában, s aztán dobtam csak el a cédulája." Uo. 319–320.

49 Szirák Péter megfogalmazásában a *Sorstalanság* „egy szörnyű mechanizmust éppen (nyelvi) mozgásában, alakulásában kísérel meg tetten érni és *megértetni*", valamint: „lényegében nyelvi világok ütközéseként, a *nyelv megtévesztő erejének* tudatosításával mutatja meg, hogy az üldöztetés, a kisemmizés egy olyan (nyelvi) folyamat volt, amire az üldözöttek nem voltak fölkészülve. Ilyen értelemben Kertész a holokauszt-tapasztalatot a nyelv dinamikus, eseményszerű, történő természetéhez kapcsolja." SZIRÁK Péter: i. m. 54., 41–42. Hasonló szerepet tulajdonít a kertészi nyelvnek Vári György (nem kifejezetten a *Sorstalanság* kapcsán): VÁRI György: *Esztétikum, Auschwitz, történetfilozófia*. In: *Értelmezések az elmúlt századból*. Sensus Füzetek, Pécs: Jelenkor, 2002. 153–182.

50 *Sors és sorstalanság*. CSÁKI Judit beszélgetése Kertész Imrével. Kritika, 1992/3. 25.

51 „A koncentrációs tábor kizárólag irodalmi szövegként elképzelhető, valóságként nem. Akkor sem – és talán a legkevésbé éppen akkor –, amikor éljük." KERTÉSZ Imre: *Gályanapló*, Bp.: Magvető, é. n. 286.; „a Holocaustról egyedül az esztétikai képzelőerő révén nyerhetünk elképzelést." KERTÉSZ Imre: *Hosszú, sötét árnyék*. In: Uő: *A száműzött nyelv*. i. m. 62.

52 A másik álláspontot képviselők – például Lang – szerint a holokauszt nem közvetíthető esztétikailag, csakis krónikási hitelességgel.

53 „Ironikus, hogy amint egy eseményt példátlannak, adekvát megfelelő nélkül állónak érzékelünk, az maga válik minden rá következő példájává, új alakzattá, amelyhez képest a későbbi tapasztalatok mérhetők és felfoghatók." James E. YOUNG: *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and Consequences of Interpretation*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 1990. (1988.) 99.

54 Uo. 132–133.

55 Hayden WHITE: *A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája*. Ford. JOHN Éva. In: Uő: *A történelem terhe*. Bp.: Osiris, 1997. 251–278.

56 Uo. 268.

57 MOLNÁR Gábor Tamás: i. m. 69.

58 Lásd a következő interjúrészletet: „A *Sorstalanság*ot akár nyelvkritikai munkának is mondhatnám. Nem is annyira a lágerről szól, mint inkább a nyelvből való kirekesztettségről." *„A művészethez elég az igazság."* Kertész Imrével beszélget BUDAI Katalin. Magyar Napló, 1991/14. 16.

59 *Sorstalanság*. 111–112.

60 Uo. 13. Kiemelés M. A.

61 „A mielőbbi viszontlátásra, főnök úr. Apám egy kis, ferde mosollyal felelte néki: – Reméljük, így lesz, Sütő úr. – Ugyanakkor mostohaanyám kinyitotta a táskáját, egy zsebkendőt emelt ki onnan, s egyenesen a szeméhez vitte. Torkában különös hangok bugyogtak. Csönd lett, s nagyon kínos volt a helyzet, mivel olyan érzésem támadt, hogy nekem is tennem kéne valamit. De hirtelen ért az esemény, nem jutott semmi okos az eszembe. Láttam, Sütő urat is feszélyezi a dolog: – De nagyságos asszonyom – így szólt –, nem szabad. Komolyan nem. – Kissé ijedtnek látszott. Lehajolt, ráejtette szinte a száját mostohaanyám kezére, hogy elvégezze rajta a szokásos kézcsókját." Uo. 10–11.

62 „Már éppen búcsúzkodni készült, amikor még az eszébe jutott valami. Egy csomagot vett ki az irattáskájából. Kicsikét feszélyezett volt az arca. – Remélem, nagyságos asszonyom – így szólt –, jól jön a háznál. – A csomagban zsír, cukor és más efféle volt. (…) Mostoha-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

anyám először szabadkozni próbált, de hát Sütő úr igen erősködött vele, s ő végül is nem kifogásolhatta a figyelmességet, természetesen. Mikor magunk maradtunk, engem is megkérdezett, énszerintem is helyesen cselekedett-e vajon, hogy elfogadta. Úgy találtam, helyesen, mert hiszen nem bánthatta meg Sütő urat azzal, hogy nem fogadja el: utóvégre is, csak jót akart. Neki is ugyanez volt a véleménye, s azt is mondta, úgy hiszi, apám is helyeselné az eljárását. Csakugyan, magam se hinném másként. Különben is, ezt ő jobban szokta tudni nálam." Uo. 38–39.

63 Uo. 43–44.

64 Uo. 19.

65 Uo. 21.

66 Uo. 25–26.

67 Uo. 36.

68 Így jellemzi például a fiú a kereskedőt, akitől apja számára a munkaszolgálathoz szükséges felszerelést vásárolják: „Általában igen tapintatosan és együttérzőn beszélt hozzánk, s lehetőleg mindig elkerülte, hogy a »munkaszolgálat« kifejezést kényszerüljön alkalmazni." Uo. 15.

69 KERTÉSZ Imre: *A száműzött nyelv*. In: Uő: *A száműzött nyelv*. i. m. 278. VÁRI György is hasonló összefüggésben idézi Kertésztől ezt a passzust *Cselekményesítés, történelmi tapasztalat és a fenséges művészete* című tanulmányában. In: *Az értelmezés szükségessége*. *i. m*. 126–127.

70 *Sorstalanság*. 23–24.

71 Uo. 26–27.

72 Uo. 37.

73 Uo. 27.

74 Érdekes módon több értelmező éppen érzelemtelennek véli Köves Gyurit, például Spiró György is, nevezetes, a *Sorstalanság*ot 1983-ban felfedező tanulmányában. Vö.: SPIRÓ György: *Non habent sua fata*. In: Uő: *Magániktató*. Bp.: Szépirodalmi, 1985. 383.; SZIRÁK Péter: *Kertész Imre*. i. m. 33. Az alábbi részlet viszont éppen azt sugallja, hogy a fiú a valódi (ideológiai háttér és motiváció nélküli) érzéseket képes felismerni: „S ennek az egész estének talán a legkülönösebb élménye maradt számomra nagyapámnak az egyetlen tette, amivel észrevétette magát: mikor az éles, kicsiny madárfejét egyetlen pillanatra, de egészen vadul, esztelen módon szinte, apám kabátjához tapasztotta, a mellén. Egész, görcsbe húzott teste megvonaglott." *Sorstalanság*. 32.

75 „Citrom Bandi itthon van-e? – Azt felelte: – Nincsen. – Kérdeztem, hogy most-e csupán, a jelen pillanatban, amire azt mondta, kicsikét megrázva fejét és a szemét is lehunyva közben: – Egyáltalán –, s csak mikor megint kinyitotta, vettem észre, hogy alulsó szempillái

most egy kevéske nedvességtől fénylenek. Kissé a szája is megvonaglott, s akkor hát azt találtam, legjobb mihamarább szedelkőznöm – hanem az előszoba homályából egyszerre sovány, fejkendős, sötét ruhás idős asszony került elő, s előbb még néki is mondanom kellett: – Citrom Bandit keresem –, s ő is mondta: – Nincs itthon. – Ő azonban azon a nézeten volt: – Jöjjön vissza máskor. Pár nap múlva talán –, s észrevettem, hogy a fiatalabb nő erre, de valami furcsa, elhárító s ugyanakkor mégis valamiképp erőtlen mozdulattal oldalt fordította kissé a fejét, miközben keze külső oldalát a szájához emelte, olyasformán, mintha valamilyen kikívánkozó szót, hangot akarna tán elnyomni, magába fojtani mintegy." Uo. 310–311.

76 „Először a szőke, nagy mellű feleséghez kellett járulnom: ő vágta le a kenyérjegy megfelelő kockáját, s aztán tovább, a pékhez, aki a kenyeret mérte. Nem is felelt a köszönésemre, mivel a környéken köztudott dolog róla, hogy nem szíveli a zsidókat. Ezért is lökött oda pár dekával kevesebb kenyeret. Viszont azt is hallottam, hogy így marad néki több fölöslege a fejadagokból. És valahogyan, a mérges pillantásából meg az ügyes mozdulatából, abban a percben egyszerre meg is értettem a gondolatmenete igazságát, amiért nem is lehet szívelnie a zsidókat: akkor ugyanis az a kellemetlen érzése lehetne, hogy becsapja őket. Így azonban a meggyőződése szerint jár el, s egy eszme igazsága kormányozza a cselekvését, ami már viszont – beláttam – egészen másvalami lehet, persze." Uo. 16. Ebben a részletben fordul egyébként a könyvben először elő a „beláttam" szó. A jelenet elemzéséhez lásd: SZIRÁK Péter: *Kertész Imre*. i. m. 37.

77 *Sorstalanság*. 48.

78 Az olvasó többlettudásáról lásd: KÁLAI Sándor: *Adott helyzetek és újabb adottságok. Kertész Imre:* Sorstalanság. In: *Vándor szövevény*. Az Alföld Stúdió antológiája. Szerk. SZIRÁK Péter, Debrecen: Csokonai, 2001. 120.

79 *Sorstalanság*. 71.

80 A harmadik fejezet elején Gyurkát és a fiúkat egy rendőr leszállítja a csepeli buszról, és az országút menti vámházépületben várakoznak. Az olvasó onnan tudja meg, hogy a helyzet a fiú által véltnél sokkal súlyosabb, hogy kiderül, felnőtteket is a házba hoztak már. Ezt azonban a narrátor nem ezzel az információértékkel közli, hanem arról beszél, mivel, milyen játékokkal töltik a fiúk az időt, majd mellékesen említi a felnőtteket: „Azután a felnőtteket is el-elnéztem. Ezeket is az autóbuszokról kerítette kézre a rend-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

ől, ugyanúgy, ahogy minket. Így is értettem meg, hogy amikor nincs velünk, olyankor tehát az országúton van, s ugyanazt a foglalatosságot végzi, amelyet reggel. Lassacskán heten–nyolcan is összegyűltek így, csupa férfi." Uo. 59.

81 Uo. 94–95.

82 Uo. 171–172.

83 „Se szó, se beszéd, megragadott annál a szervemnél, amely a legérzékenyebb, majd a borotvájával onnan is lekaparta az egész koronát, minden szál szőrt, az egész csöpp férfias büszkeségemet, ami pedig nem is oly rég, hogy sarjadzott. Meglehet, oktalanság, de ezt a veszteséget még valahogy a hajamnál is jobban fájlaltam. Meglepődött s egy kissé bosszús is voltam – de hát beláttam, nevetséges dolog volna fönnakadnom ily csekélységen, alapjában véve." Uo. 122.

84 „Ettől a perctől aztán minden fordulónál ő maga rakta nyakamra az újabb zsákot, csak velem törődött, egyedül én voltam a gondja, kizárólag engem követett tekintetével a kocsig és vissza, s vett előre akkor is, ha pedig a sor s igazság szerint még előbb mások következtek volna. Végül már-már szinte összejátszottunk, kiismertük egymást, már-már szinte valami elégedettséget, biztatást, hogy ne mondjam, büszkeségfélét láttam az arcán, s bizonyos szemszögből, el kellett ismernem, végre is joggal: csakugyan, ha imbolyogva, ha görnyedezve, ha el-elfeketülő szemmel is, de kitartottam, jöttem-mentem, vittem és hordtam, mégpedig anélkül, hogy egyetlen újabb zsákot is elejtettem volna, s végső soron ez – be kellett látnom – végtére őt igazolta." Uo. 214.

85 „A tetveket már könnyen megfoghattam, csak hát ennek meg nem volt értelme. (…) legjobban akkor lepődtem, hökkentem, majd rémültem is meg, mikor egyszerre csak csípőmön éreztem a csiklandást, s a papiroskötést fölemelve azt láttam, hogy már húsomon is ott vannak, s a sebemből táplálkoznak. Próbáltam kapkodni, szabadulni, legalább innen kitúrni, kipiszkálni, legalább még egy kevéske türelemre, várakozásra szorítani őket – s állíthatom, sosem éreztem még küzdelmet kilátástalanabbnak, ellenállást konokabbnak, mondhatni szemérmetlenebbnek, mint ezt. Egy idő múltán föl is hagytam vele, s már csak néztem ezt a falánkságot, ezt a nyüzsgést, mohóságot, étvágyat, ezt a leplezetlen boldogságot: bizonyosképp, mint hogyha valahonnan ismerném egy kissé. Akkor is vettem észre: némelyest meg tudom érteni őket, mindent megfontolva." Uo. 232.

86 „Pedig hát magam is megváltozhattam, úgy látszik, mivel a

»Bőrdíszműves«, akit egy nap épp a konyha sátrából láttam nagy otthonosan kilépni (…) sehogy se akart eleinte fölismerni. Bizonygattam neki, én volnék, a »Shellből«, s kérdeztem tőle, nem akadna-e vajon, végre is a konyhán, történetesen valami harapnivaló, netán maradék, valami a kondérok aljáról, esetleg. Azt felelte, megnézi, s hogy a maga részére ugyan semmi kívánsága, de hogy nincs-e véletlenül cigarettám, minthogy a konyhai Vorarbeiter »megvész a cigarettáért«, amint mondta. Bevallottam: nincsen, s akkor elment. Nemsoká aztán belátam, kár volna rá tovább is várakoznom, s hogy a barátság is csak véges dolog, úgy látszik, aminek az élet törvénye szab határt – igen természetesen egyébként, szó se róla." Uo. 194–195.

87 „Mint elmondta: véletlenül ő is összeakadt vele a mosdóban, ugyanúgy, ahogy én is. Őt is megszólította, ugyanúgy, ahogy engem is, s a többi is ugyanúgy esett aztán, ahogy énvelem is. Annyi különbség volt mégis, hogy ő szólni is tudott véle, kiderült, egy hazából valók, aminek Bohús igen-igen megörvendett, s ez végtére természetes dolog is, amint ő tartotta, s magam is belátam, csakugyan. Mindezt – ha értelmesen néztem – egészében igen érthetőnek, világosnak és beláthatónak találtam, s magam is ugyanazon a nézeten voltam, melyen nyilván ő is, amint legalábbis ebből az utolsó, rövid hozzáfűzni valójából: – Ne haragudj, hogy elvettem az emberedet – kitűnt; vagyis, hogy ezentúl néki jár majd, ami eddig nékem, s hogy eztán majd én nézhetem, ahogy ő falatozik, úgy, amint a múltkoriban meg ő nézett engem." Uo. 284.

88 Uo. 277.

89 Uo. 273. A tojás azonosításáról lásd: KOVÁCS Béla Lóránt: *Az időbeliség tapasztalatának módosulásai Kertész Imre* Sorstalanság *című regényében*. In: *Az értelmezés szükségessége*. i. m. 73.

90 *Sorstalanság*. 107.

91 Vö.: „A *Sorstalanság* valóban nevelődési regény, egy gyerekembernek a gyűjtőtáborhoz mint normalitáshoz való szocializálódásának története…" RADNÓTI Sándor: *Auschwitz mint szellemi életforma. Kertész Imre:* Kaddis… Holmi, 1991/3. 373.

92 Szirák Péter ezt „az események elbeszélésének naplószerű távlata"-ként értelmezi. SZIRÁK Péter: *Kertész Imre*. i. m. 48.

93 Ehhez lásd TESLÁR Ákos véleményét Kertész „negatív poétikájáról", amely „az írásképtelenségnek írásban való megjelenítésére szolgál": „A szerző különös bátorsággal demonstrálja (tehát ábrázolja) saját írásképtelenségét, arra töre-

kedve, hogy a szövege által kiváltott direkt esztétikai tapasztalat (illetve annak hiánya, az olvasói türelmetlenség) fejezze ki a középpontba állított élethelyzetet." *Élni és (újra)írni. Morál és poétika* A kudarcban: In: *Az értelmezés szükségessége*. i. m. 159.

94 HELLER Ágnes: *A holocaust mint kultúra. Kertész Imre könyveiről*. In: Uő: *Az idegen*. New York–Bp.–Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 1997. 93.

95 *„Bántani akarom az olvasómat"*. Spiegel-interjú, ford. TARNÓI Judit, Élet és Irodalom, 1996. május 24. 5.

96 *Sorstalanság*. 82.

97 Uo. 99., Erről más összefüggésben PROKSZA Ágnes ír: *Döntés és ítélet*. In: *Az értelmezés szükségessége*. i. m. 100.

98 Lásd a 84. jegyzetbeli idézetet.

99 *Sorstalanság*. 217.

100 Uo. 333.

101 ARENDT: i. m. 278.

102 Lásd a 38. jegyzetbeli idézetet.

103 Bohús, az ápoló nem hagyja magát – nyelvi, egy csoporthoz tartozási indokok alapján – a fiútól elvenni (vö. 87. jegyzet): igazságos, a rászorulókat egyformán támogatja: „Annál jobban csodálkoztam, amikor az alig egy perccel később kinyíló ajtón egyszerre Bohús sietett, éspedig ezúttal egyenest énhozzám be. Ettől fogva aztán már mindig kettőnknek szólt a látogatása. Hol külön-külön hozott egy-egy, hol összesen csak egy adagot – mikor mint telt, gondolom, de utóbbi esetben sosem feledve a testvéries osztozkodásról intézkedő kézmozdulatot. Továbbra is mindig sietett, szóra nem vesztegetve az időt, arca továbbra is mindig elfoglalt, némelykor gondterhes, sőt olykor szinte haragvó, már-már dühös csaknem, mint akinek most már kettőzött gond terhe, dupla kötelmek nyomnák immáron a vállát, de mint aki mi egyebet sem tehet, mint hogy viselje, ami már egyszer a nyakába szakadt – s csak azt gondolhattam, mindössze azért csupán, mivel ő meg ebben lelhette örömét, úgy látszik, erre volt bizonyos értelemben szüksége (…) Akkor is értettem meg aztán, nagyjában-egészében legalább, azt hiszem, ezeket az embereket. Mert minden tapasztalatomat egybevetve, az egész láncolatot összeállítva, igen, nem maradhatott kétségem, hisz ha másként is, de jól ismerem: végső soron ez is csak ugyanaz az eszköz, a makacsság volt…" *Sorstalanság*. 285.

104 ARENDT: i. m. 258.

105 KERTÉSZ Imre: *Hosszú, sötét árnyék*. In: Uő: *A száműzött nyelv*. i. m. 61.